

**ЎЗБЕКИСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЖОҚАРЫ ҲАМ ОРТА АРНАЎЛЫ
БИЛИМЛЕНДИРИЎ МИНИСТРЛИГИ**

**БАС ИЛМИЙ МЕТОДИКАЛЫҚ ОРАЙ
БЕРДАҚ АТЫНДАҒЫ ҚАРАҚАЛПАҚ МӘМЛЕКЕТЛИК
УНИВЕРСИТЕТИ ЖАНИНДАҒЫ ПЕДАГОГИК КАДИРЛАРДЫ
ҚАЙТА ТАЙАРЛАЎ ҲАМ ОЛАРДЫҢ ҚӘНИЙГЕЛГИН
ЖЕТЛИСТИРИЎ ОРАЙЫ**

**“ДИНТАНЫЎ ПӘНИН РУЎХЫЙ
МӘДЕНИЯТТИҢ СОСТАВ БӨЛЕГИ
СЫПАТЫНДА ҮЙРЕНИЛИЎИ”
МОДУЛИ БОЙЫНША**

ОҚЫЎ-МЕТОДИКАЛЫҚ КОМПЛЕКСИ

НӨКИС 2019

*Бул оқыў методикалық комплекс жоқары ҳәм орта арнаўлы билимлендириў
министирлиги 2017 жыл 28 июндагы 603-санлы буйругы менен тастықлаған оқыў
реже ҳәм дәстүр тийкаринда таярланды*

Дүзиўши:

ф.и.д. проф Алима Бердимуратова

Пикир билдириўши:

ф.и.к. проф М. Якубов

Мазмуны

ИСШИ ДӘСТҮР	4-10
МОДУЛДИ ОҚЫТЫҰ ДА ПАЙДАЛАНИЛҒАН ИНТЕРАКТИВ ТӘЛИМ МЕТОДЛАРИ.....	11-15
ТЕОРИЯЛЫҚ ШИНИҒЫҰ МАТЕРИАЛЛАРИ.....	16-61
АМЕЛИЙ ШИНИҒЫҰ МАТЕРИАЛЛАРИ.....	62-65
КЕЙСЛАР БАНКИ.....	66
ӨЗ БЕТИНШЕ ТЕМАЛАРИ.....	67
ГЛОССАРИЙ.....	68-72
ӘДЕБИЯТЛАР ДИЗИМИ.....	73-75

КИРИСИЎ

Программа Ўзбекистон Республикасы Президентининг 2015 жыл 12 июндағы “Жоқары тәлим мәкемелерининг басшы хәм педагог кадрларын қайта таярлаў хәм маманлығын асырыў системасын және де жетилистириўилажлары туўрысында” ги ПФ-4732-санлы, 2017 жыл 7 февралдағы “Ўзбекистон Республикасыны және де раўажландырыўдың бойынша Хәрекетлер стратегиясы туўрысында” ги ПФ-4947 санлы Хүкимлери, соның менен бирге 2017 жыл 20 апрелде ги “Жоқары тәлим системасын және де раўажландырыўдың илажлары туўрысында” ги ПҚ-2909 санлы шешиминде белгиленген баслы ўазыйпалар мазмуныдан келип шыққан ҳалда дүзилген болып, ол заманагөй талаплар тийкарында қайта таярлаў хәм билимлерди жетилистириў процесслерининг мазмунын жетилистириў хәмде жоқары тәлим мәкемелери педагог кадрларының кәсиплик компетентлигинүзликсиз арттырып барыўды мақсет етеди.

Жәмиет раўажланыўы тек қана мәмлекет экономикалық потенциалының жоқарылығы менен, бәлки бул потенциал хәр бир инсанның жетилисиўи хәм уйқас раўажланыўына қаншеллилик жөнелтирилганлиги, иннохәмтсияларды нәтийжени әмелде қолланыў етилгенлиги менен да олшенеди. Сондай екен, тәлим системасы нәтийжелилигин асырыў, педагогларды заманагөй билим хәмде әмелий көнликпе хәм илмий тәжрийбелерменен куралландырыў, сырт ел алдыңғы тәжирийбелерин үйрениў хәм тәлим әмелиятына нәтийжени әмелде қолланыў етиў бүгинги күннің актуал ўазыйпасы болып табылады. “Динтаныў пәнин руўхый мәдениятының структуралық бөлеги сыпатында үйренилиўи” модулы әйне мине сол бағдардағы мәселелерди шешийўге қаратылған. “Динтаныў пәнин руўхый мәдениятының структуралық бөлеги сыпатында үйренилиўи” модулы оқытыўда алдыңғы шет ел тәжирийбелер лекция хәм әмелий шынығыўларды өзлестириў процессинде тыңлаўшылар Европа, Америкалық қоспа штатлары, Россия хәм қатар Азия мәмлекетлерининг Динтаныў пәнин руўхый мәдениятының структуралық бөлеги сыпатында үйренилиўи пәнлерин оқытыў процесининг дүзилиўи, модуль кредит системасы, пәнлердин бөлиўлениўи, жетекши шет ел жоқары оқыў орынларинда баспадан шығарылған сабақлықлар, оқыў хәм стилистик қолланбалар ҳаққында ойда саўлелендириўге ие боладылар.

Модулдың мақсети хәм ўазыйпалары

“Динтаныў пәнин руўхый мәдениятының структуралық бөлеги сыпатында үйренилиўи” модулы оқытыўдан мақсет: жоқары оқыў орынлары профессор оқытыўшылары менен глобалласыў процесининг айрықша тәреплери, оны үйрениў хәм анализ етиўге қаратылған алдыңғы шет ел тәжирийбелерди үйрениў арқалы усы бағдардағы тәлим процесин муўапықластырыў хәм мазмунан бойитиў, глобалласыўдың миллий руўхыйлықимизга абайы бойынша мағлыўматларды бериў нәтийжелилигин асырыўға жәрдем беретугы н заманагөй жантасыўлар менен хәмде педагогикалық хәм информация технологиялар менен таныстырыў, миллий идея, руўхыйлық тийкарлары,

Динтаныў саласында жоқары маман қәниге кадрлар таярлаў сапасын асырыў.

Модулдың ўазыйпалары:

- Республика жоқары оқыў орынларында Динтаныў пәнин руўхый мәденияттың структуралық бөлеги сыпатында үйренилиўи тәлими структурасыны муўапықластырыў;
- Республика жоқары оқыў орныларында Динтаныў пәнин руўхый мәденияттың структуралық бөлеги сыпатында үйренилиўи тәлиминң мәнисин толық жетилистириў;
- Республика жоқары оқыў орныларында Динтаныў пәнин руўхый мәденияттын структуралық бөлеги сыпатында үйренилиўи оқытыў методикасининг тийкарғы мәселелери, тәлим тәрбия процесин заман талапларыға уйқас ҳалда шөлкемлестириў ҳәм басқарыў;

Пән бойынша тыңлаўшылардың билими, көнликпеси, илмий тәжрийбеси ҳәм компетентсияларига қойылатуғын талаплар

“Динтаныў пәнин руўхый мәденияттынң структуралық бөлеги сыпатында үйренилиўи” стулни өзлестириў процессинде әмелге асырылатуғын мәселелер шеңберинде:

Тыңлаўшы:

- Жәхән жетекши университетларининг оқыў жобалары;
- Сырт елде “Динтаныў пәнин руўхый мәденияттынң структуралық бөлеги сыпатында үйренилиўи” бойынша сабақлықлары, оқыў қолланбалары структурасы;
- Жәхән ҳәм Республикамиздаги “Динтаныў пәнин руўхый мәденияттынң структуралық бөлеги сыпатында үйренилиўи” модулдың раўажланыўы ҳаққында билимлерге ыелеўи;

Тыңлаўшы:

- Миллий идея: Өзбекстанды раўажландырыўдың стратегиясы пәнлерининг модулын жаратыў

Тыңлаўшы:

- Миллий идея: Өзбекстанды раўажландырыўдың стратегиясы пәнлерининг модулын жаратыў;
- Миллий идея: Өзбекстанды раўажландырыўдың стратегиясы оқытилисшида кейс, проект ҳәм басқа технологияларды қоллаў көнликпе ҳәм илмий тәжрийбелерин иелеўи;
- Алдыңғы шет ел университетлерде қолланадилған модуль, ассесмент, кейс ҳәм басқа интерактив усыл ҳәм технологияларды;
- Оқытыў процесинде жәхән ҳәм Республикада миллий идея, руўхыйлық тийкарлары, Динтаныў пәнинң раўажданиш тенденцияларын;
- креативлик ҳәм дөретиўшиликти миллий идея, руўхыйлық тийкарлары, Динтаныўға тийисли пәнлерди оқытыўда қолланалыў компетентсияларни иелейи керек.

Модулды шөлкемлестириў ҳәм өткериў бойынша усыныслар

“Динтаныў пәнин руўхый мәдениятынң структуралық бөлеги сыпатында үйренилиўи” жаңа модул болғанлығы себепли сабақ даўамында модулды мазмунын бойитиў тыңлаўшылар өз тәжирийбелерден ҳәм интернетте мақалалардан алған материалларды ғалабалықлаштирмоғи мақсетке муўапық Курсты оқытыў процессинде киси группаларда ислеў, аудитория сабақлардан алдын мағлуматлар менен тәлимниң заманагөй методлары, педагогикалық технологиялар ҳәм информатион коммуникация технологиялары қолланылыўы нәзерде тутылған. Хәр бир тыңлаўшы ушын “Динтаныў пәнин руўхый мәдениятынң структуралық бөлеги сыпатында үйренилиўи” пәнин оқытыўыда өзін ҳәм алдыңғы шет ел тәжирийбелердисалыстырыў ушын мүмкиншиликлер жаратылады. Республикамызнинг жоқары оқыў орныларында қолланылыўы мүмкин болған усыл, қураллар ҳәм технологияларды таңлап алыў ушын тыңлаўшылардан әмелий активлик талап етиледі.

Пәндың оқыў пландағы басқа пәнлер менен байланыслылығы ҳәм тығыз байланыслылығы “Динтаныў пәнин руўхый мәдениятынң структуралық бөлеги Сыпатында үйренилиўи” модулы мазмуны оқыў пландағы алдыңғы тәлим технологиялары ҳәм педагогикалық бағдарыдағы (кәсиплик компетентлик ҳәм креативлик, Заманагөй педагогикалық технологиялар ҳәм басқа.), информатсия коммуникатсион технологияларыны көрсетип турыўшы барлық модулар менен тығыз байланысly. Жоқары оқыў орынларыда Динтаныў пәнин руўхый мәдениятынң структуралық бөлеги сыпатында үйренилиўи модулын оқытыў нәтийжелилиги, Республикамызда пәндың раўажланыўы, оны оқытыўға тийисли заманагөй билим ҳәм көнликпелерхәмде алдыңғы педагогикалық ҳәм информатсия технологиялар қолланылғанда әмелге асады.

Модулдың жоқары тәлимдеги орны

Модулды өзлестириў арқалы тыңлаўшылар алдыңғы шет ел мәмлекетлерде биология оқытыўды шөлкемлестириўдиң шет ел тәжирийбелерди үйрениў, әмелде қоллаў ҳәм баҳалаўға тийисли кәсиплик компетентликке ийе болады – лар. Соңғы жылларда Миллий идея: Өзбекстанды раўажландырыўдың стратегиясы саласындағы табыслар ҳәм келешеклер жоқары оқыў орынларыдағы тәлим процесиниң мазмунын байитиўға хызмет етеди.

**“ДИНТАНЫЎ ПӘНИ РУЎХИЙ МӘДЕНИЯТТИҢ СОСТАВ
БӨЛЕГИ СЫПАТЫНДА ҮЙРЕНИЎИ ”**

модулиндин саатлар бүйича бөлыстирилиўы

№	Модул темалары	Тыңлаўшының оқыў жүклемеси, саат					
		Ҳәммеси	Аудитория оқыў жүклемеси			Өз бетинше	
			Жәми	жумладан			
				теория	Амелий		қосимша
1.	Динтаныўдың пән сипатинда раўажланыўның мәселлери хәм келешеги	4	4	2	2		
2.	Диннің тийкаргы дәрежелерин Оқытыў методикаси.	4	4	2	2		
3.	Миллий динлерди оқытыўдағы өзина тән тәреплери.	4	4	2	4		
4.	Жәхән динлерин оқытыў да миллий хәм аймақлық қасийетлернің аҳмийеты	6	6	2	4		
5.	Ислам дининде ислам дини мазмуни илим шөлкемлестириў	10	8	2	4		2
Жәми:		28	26	10	16		2

ТЕОРИЯАЛЫҚ ХӘМ ӘМЕЛИЙ ШИНИҒЫҰ МАТЕРИАЛЛАРИ

1-ТЕМА : Динтаныўдың пән сипатинда раўажланыўның мәселлери хәм келешеги

Диннің сиясий хәдийсе сипатиндағы мазмунин ашиб бериў. Замонагой дуня диний картасина улиўмалық сүүретлеў. Динди объектив үрениўдың ахмийети. Динтаныўдың пән сипатинда раўажланыўның мәселлери хәм келешеги

2-Тема: Диннің тийкаргы дәрежелерин оқытыў методикаси.

Диннің тийкаргы дәрежелерин Оқытыў методикаси. Динтаныўдың бирлестирилилик, тарбиялық, дунякарастин пайда болиў ўазипаларин Оқытыў методикаси. Жәма хәм уруў-қаўим динлерин Оқытыў дағи өзине тән тәреплери.

3-Тема: Миллий динлерди оқытыўдағы өзине тән тәреплери.

Миллий динлерди оқитишдағы өзине тән тәреплери. Әийемгы Миср, Месопотамия Әийемгы Ғрек хәм Әийемгы Рим динлери өзине тән

тәреплери. Ҳиндиستانниң миллий динлери - брахманлик, жайнийлик, Ҳиндуийлик. Хитайдинг миллий динлери - конфуцийлик ҳәм даосизм. Ҳиндуийликни Оқытыў да замагой методикадан файдаланиў.

4-тема Жәхән динлерин Оқытыў да миллий ҳәм аймақлик қасийетлерниң аҳмийети

Жәхән динлерин Оқытыў да миллий ҳәм аймақлик қасийетлерниң аҳмийети. Христианлик дининде манаўий маданият мәселлери.

5-тема. Ислам дининде ислам дини мазмунин илим шөлкемлестириў

Ислам дининде ислам дини мазмунин илим шөлкемлестириў, исламда баўыркеңлик мәселлери, инсан манаўяти әдеп мәселлери ҳәм бугунги күнде дуня мамлекетлеринде исламий кадриятларига мўнәсабет.

Дуня динлери баршеси инсан манаўяти ҳәм жәмийет руўхий саласин жоқарлатиў мәселлери әлем адам ҳақиндаги мәселлер берилиўи.

ОҚЫТЫЎ ТҮРЛЕРИ

Курсти оқытыў просессинде билимниң заманогой методлари, педагогик технологиялар ҳәм ахборот-коммуникация технологиялари қолланиўди нәзерде тутилган:

Лекция сабақларда заманогой компьютер технологиялари жәрдеминде презентацион ҳәм интерактив педагогик (Ақылға ҳүжим, бумеранг) усул ҳәм технологиялардан файдаланилади.

Өткизилетуғин әмелий ШИНИҒЫЎларда техник қураллар, график органайзерлардан, кейслардан пайдаланыў, гурупали фикрлеў, киши гурупалар менен ислеў, блиц-сораўлардан ҳәм босқа интерактив тәлим усулларин қўллаў нәзерде тутилади.

АРАЛЫҚ КАДАҒАЛАЎ (АССИСМЕНТ)ДИ БАҚАЛАЎ ӨЛШЕМИ

Жорий назорат(ассисмент)ни баҳолаш Ўзбекстан Миллий университети қарасли педагог кадрларди қайта тайарлаў ҳәм олардиң қанийгелгин асириў Тармақ (аймақлик) орайинда тастикланған тўрлери ҳәм өлшемлеритийкаринда әмелге асирлады.

усы модулниң жуўмақлаўшы қадағалаў(ассисмент)ға ажратилған максимал балл-**0,8балл**.

Әдебиятлар:

1. Абдусамедов А.И. Диншунослик асослари. Т: Ўзбекистон, 1995.
2. Яблоков И.Н. Религия: сущность и явления. М., 1982.
3. Яблоков И.Н. Социология религии. М., 1979.
4. Токарев С.А. Религия в истории народов мира. 4-е изд., испр. и доп. М., 1986.

5. Самыгин С.И., Нечипуренко В.Н., Полонская И.Н. Религиоведение: социология и социология религии. Ростов-на-Дону, 1996.
6. Радугин А.А. Введение в религиоведение: теория, история и современные религии. М., 1996; 2-е издание, исправленное и дополненное. М., 1999.
7. Лукашов В.А., Омуроҳам Т.О., Трофимоҳам З.П. Религиоведение. М., 2000.
8. Ислам на территории бывшей Российской империи. Энциклопедический слоҳамрь. Под редакцией С.М.Прозороҳам. Выпуски 1-3. М., 1998-2001.
9. Мўминов А.Қ. Диншунослик асосларини ўқитиш ҳам ўрганишнинг ягона концепцияси. Т., Тошкент давлат шарқшунослик институти, 1999.
10. Радон Б. Бағрикенглик: тинчлик сари олға қадам. Т., 2002.
11. Тайлор Э. Первобытная культура. М., 1989.
12. Религиозные традиции мира. Буддизм, иудаизм, христианство, ислам. Справочник школьника. Бишкек, 1997.
13. Радугин А.А. Введение в религиоведение: теория, история и современные религии. М., 1996; 2-е издание, исправленное и дополненное. М., 1999.
14. Основы религиоведения. Под редакцией И.Н.Яблокоҳам. М., 1994. Издание второе, переработанное и дополненное. М., 1998.
15. Лекции по истории религии. Учебное пособие. Санкт-Петербург, 1997.
16. Лекции по религиоведению. Под редакцией профессора И.Н.Яблокоҳам. М., 1998.
17. Диний экстремизм ҳам терроризмга қарши курашнинг маънавий-маърифий асослари. – Т.: Ислам университети, 2005.
18. Маънавият асосий тушунчалар изоҳли лўғати. –Т.:Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2009.
19. Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ҳам тамойиллар. –Т.: Ўзбекистон, 2000.
20. Ўзбекистон Республикасининг «Виждон эркинлиги ҳам диний ташкилотлар тўғрисида»ги қонуннинг янги таҳрири. Т.: Адолат, 1998.
21. Беруний Абу Райҳон. Танланган асарлари: Т.1. (Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар) Т.: Фан, 1968.
22. Йўлдошхўжаев Ҳ., Раҳимжонов Д., Комилов М. Диншунослик: маърузалар матни. Т.: 2000й.
23. Қуръони карим.-Т.: «Чўлпон», 1993 йил.
24. Ҳусниддинов З.М. «Ислам: йўналишлар, оқимлар, мазҳаблар». «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» давлат илмий нашриёти. Тошкент, 2000 йил.
25. Ҳасанов А.А. «Қадимги Арабистон ҳам илк Ислам, жоҳилия асри». «Тошкент Ислам университети», 2001 йил.
26. «Ислам зиёси ўзбегим сиймосида». «Тошкент Ислам университети» нашриёти, 2001й.
27. «Шарқ» нашриёт – матбаа концернининг бош таҳририяти. Т.: 1998 й.
28. Шайх Муҳаммад Хузарий. «Нурул яқин ҳам итмомул ҳамфой». Моҳамроуннаҳр нашриёти, 1992 йил.

29. Исҳоқов М.М. Халқ даҳосининг қадимги илдизлари ҳам илк куртаклари (Зардуштийлик, Зардушт ҳам Авесто ҳақида) // «Тил ҳам адабиёт таълими» журналі, № 2 (1992), Б. 3-12.

Электрон таълим ресурслари

1. www.Ziyonet.uz
2. www.edu.uz
3. Infocom.uz электрон журналі: www.infocom.uz
4. www.nuuz.uz
5. www.bimm.uz

I. ИСШИ ДАСТУР

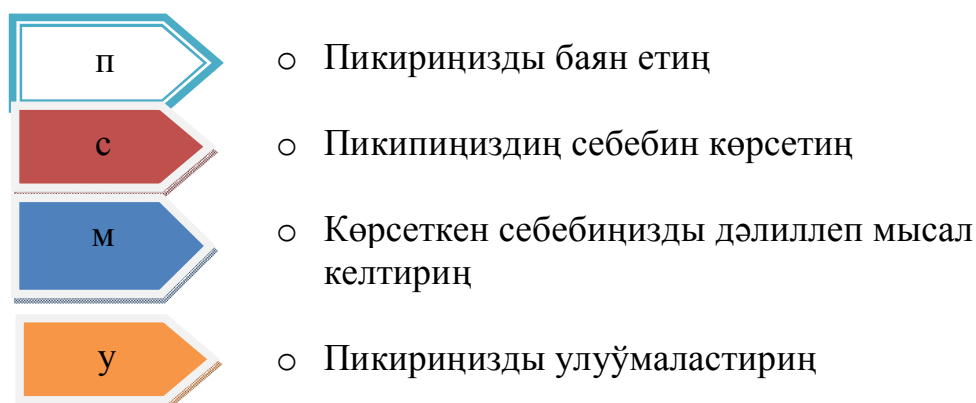
II. МОДУЛДИ ОҚЫТЫҰДА ПАЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТРЕАКТИВ ТӘЛИМ МЕТОДЛАРИ.

«ПСМУ» методы

Технологияның мақсети: Усы технология қатнасыўшылардағы улыўма пикирлерден жеке жуўмақлар шығарыў, салыстырыўлаў, салыстырыўлаў арқалы информацияны өзлестириў, жуўмақлаў, соның менен бирге, өзбетинше дәрети ўшилиқ пикрлеў көнликпелерин қәлиплестириўге хызмет етеди. Усы технологиядан лекция шынығыўларында, беккемлеўде, өтилген теманы сораўда, уйге ўазыйпа бериўде хәмде әмелий шынығыўнәтийжелерин анализ етыўде пайдаланыў усыныс етиледи.

Технологияны әмелге асырыў режим:

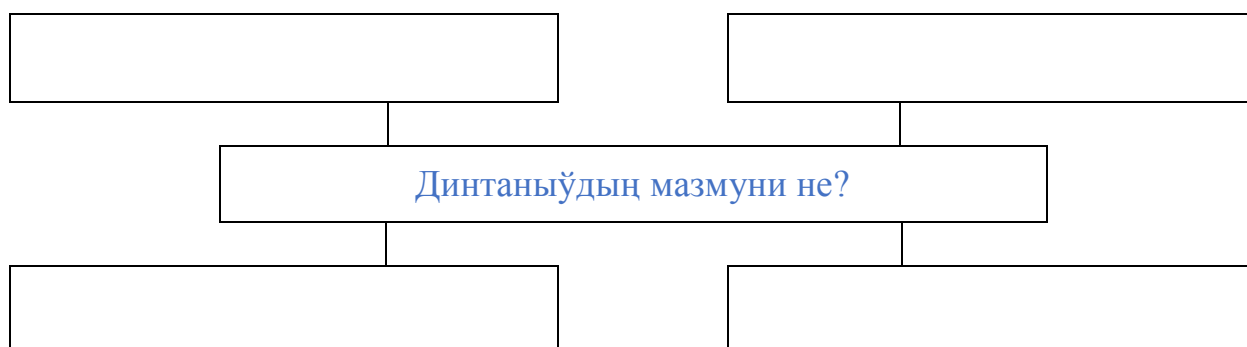
- қатнасиўшларға темаға тийисли болған жуўмақлаўшы жуўмақ ямаса идея усыныс етиледи;
- ҳар бир қатнасыўшыға ПСМУ технологиясының басқышлары жазылған қағазларды тарқатилади:
- қатнасиўшларға мунасабетлери индивидуал ямаса топарый тәртипте презентация етиледи.

ПСМУ анализи урыс қатнасыўшысыларда кәсипликтеориялық билимлерди әмелий шынығыўлар хәм әмелдеги тәжирийбелер тийкарында тезирек хәм табыслы өзлестирилиўге тийкар болады.

Үлги:

“Динлерди үйрениўде нәтийжели усыллрдан бири регионлық жантасыў” пикрге салыстырғанда мунасабетиңизди ПСМУ арқалы анализ етиң.

“Түсиниклер анализи” методы

Методның мақсети: усы метод қатнасыўшысылардың жаңа тема бойынша дәслепки билимлер дәрежесин кеселликти анықлаў етиў мақсетинде қолланылады, соның менен бирге тема бойынша таянш түсиниклерди өзлестириў дәрежесин анықлаў, өз билимлерин өзбетинше түрде тексериў, баҳалаў мақсетинде қолланылады.

“Түсиниклер анализи” методини амалга асырыў режимі:

- қатнасиўшылар шынығыў қағыйдалары менен таныўтырылады;
- оқыўшыларға темаға ямаса бапға тийисли болған сөзлер, түсиниклер аты түсирилген таркатпалар бериледи (индивидуал тәртипте);
- оқыўшыларға усы түсиниклер қандай мәнис аңлатыўы, қашан, қандай жағдайларда қолланылыўы ҳаққында жазба мағлыўмат бередилер;
- белгиленген ўақыт жуўмағына жетгеш оқытыўшы берилген түсиниклердиң туўри ҳәм толық анықламасыны оқыб еситтиреды ямаса слайд арқалы көрсетип береді;
- ҳәр бир қатнасыўшы берилген туўри жуўаплар менен өзининг жеке мунасабетин салыстырыўлайды, парқларын анықлайды ҳәм өз билим дәрежесин тексерип, баҳалайды.

Үлги: “Темаға тийисли түсиниклер анализи”

Түсиник	Шешиўшы кўш	Нәтийжеси неде көринеды?	Жантасиўды илгеры сүрген адамлар
<i>Салыстирмалы динтаныў</i>			
<i>хуждан еркинлиги</i>			
<i>Дин социологияси</i>			

Төтем			
--------------	--	--	--

Түсіндірме: Бос үстінлерге қатнасыушысылар тәрәпинен пикир билдирледы. Усы түсиниклер ҳаққында қосымша мағлыұмат глоссарийда келтирилген.

Методны әмелге асырыу режимі:

- оқыушы шынығыуға шекем теманың тийкарғы түсиниклери мазмуны көрсетилген текстти тарқатпа ямаса презентация көринисинде таярлайды;
- жаңа тема мәнисин көрсетиушы текст тәлим алыушыларға тарқатилади ямаса презентация көринисинде көрсетиу етиледі;
- тәлим алыушылар индивидуал тәрзде текст менен танысып шығып, өз жеке қарауларын арнаулы белгилер арқалы аңлатадылар. Текст менен ислеуде студентлер ямаса урыс қатнасыушысыларға төмендеги арнаулы белгилерден пайдаланыу усыныс етиледі:

Белгилер	1-текст	2-текст
<i>“V” – таныс түсиник.</i>		
<i>“?” – бул мағлуматы түсинбедим, себеби</i>		
<i>“+” бул мағлумат мен ушын жаңа</i>		
<i>“–” бул пикир яки мағлуматға карсимаң?</i>		

Белгиленген ўақыт жуўмақланғанан кейин, тәлим алыушылар ушын танис емес хәм түсиниксиз болған мағлыұматлар оқытыушы тәрәпинен анализ етил ип, анықлама бернеди, олардың мәниси толық ашип бериледы. Сорауларға жуўап бериледи хәм шынығыу жуўмақланады.

“Бумеранг” технологиясы

Мақсети: оқыушыларда тезлик, информациялар системасин анализ етиу, жой барлау, прогнозлау көнликпелерин қәлиплестириуден ибарат. Усы методны б ахалау хәм беккемлеу мақсетинде қөллау нәтийжели нәтийжелерд ибереди.

Әмелге асырыу басқышлары:

1. Дәслеп қатнасыушыларға белгиленген тема майданыдан таярланған тапсырма, яғный тарқатпа материалларды бөлекбөлек бериледи хәм олардан материалды 5 минут дауамында дыққат пенен үйрениу талап етилед.
2. Нәўбеттеги басқышда тренер-оқытыушы группа ағзаларыны оқылған мағлыұмат ҳаққында пикир алмасын уу мүмкиншиликтини береді. Бул ўазыйпа ушын 5 минута ўақыт бериледи.
3. Нәўбеттеги басқышда тренероқытыушы қатнасыушыларға үш кисиден

ибарат басқа киши группаларға бирлестиради хәм группа ағзаларының хәр бири оқыған мағлыұмат ҳаққинда пикир алмасыныў мүмкиншиликтини береди. Бул ўазыйпа ушын 10минут ўақыт бериледи.

4. Барлық дәслеп қәлиплескен группаларға қатнасыўшылар қайтады, хәм пикир алмасынған мағлыұмат майданыдан басқа группаларға бериў ушын сораў формалантырады.

5. Хәр бир группадан 1 киши сораў береди, хәм туўры жуўап ушын 1-3 ге шекем балл қойылады.

6. Тренероқытыўшы барлық группалар топлаған балларды умумлаштириб, жеңимпаз группаны дағаза етеди.

7. Қатнасыўшыларға алған баҳаларына қарай, олардың тема бойынша өзлест ириў дәрежелери анықланады.

“Бумеранг” технологиясы тийкарында ўазыйпа: Алынған материалды мазмунын түсинип алыўға ҳәрекет етиң, кейин группада додалап етиң

1- топар ўазыйпалары	Мультискрипт бул ахборот өткизиўдиң өине қас тәрәпи болип , бир тәрәптен ўлкен көлемдеги видеоматериаллар менен ислеўды аңсатластирса, екинши тәрәптен аудио хәм видео киби бир қанша медиябий форматларды алады. Мультискрипт өз ишине үш блокти-плеер, стенограмма хәм мазмун видеоматериалди көриў ушун плеер төменинде жайласған play пиктограммасын басыў керек. Видеотасманың бизды қизиқтирған фрагментин көриўды үш жол менен әмелге асирса болады. -плеер төменинде жайласған курсор жәрдемінде -Стенограмма блокинда мант фрагментин басып -мазмун блокинда сарлавҳани активластириў арқалы
2- топар ўазыйпалары	<i>Слайд-шоу. Фотоленгтадан сонсы менен парикланады, онда сўўретлер сценарий тийкарында избе-изликте қойылады. Слайд-шоу даўыс пенен биргеликте аудио-иллюстрация элементлерин, яғний аудиоцитаталар, шаўқин, ҳаўазлы эпектлар, ахборот менен толтирилған тексти өз ишине алыўы мүмкин. Визуал избе-из қәлеўлы. Олар ўақыя жериннен алынған суўретлер яки архив кадирлариб ҳужетлери, скриншотлар, карикатуралар хәм болиўы мүмкин. Бул технология репортаж, ошерк, арасинда жаңалықларды иллюстрация қилиў ушун керек.</i>

3- гурухга вазифа	Аудиослайд-шоу заманогой журналистиканиң мултимедиялиги себеб жартиланган фотоиллюстрациялиниң синтетик варианты болуп, гәресиз жанрга айланды. Булл тўсник 2000 жылда пайда болуп, оған кешедә жазып алынган жазиўды колланган. Кейиншилик улкен бапалар пайдаланыла баслады. Аудиослайд-шоу таңлап алынган танлап алынган фотосуўретлер ҳәм оларға қойылған даўислардан ибарат. Даўис сапасы, музыкалық композиция ямаса автор оқыған текст болиўы мүмкин. Мазмундың тийкары болуп, сиртқы шаўқын, даўислы эффект, аудиоцитата жәрдемінде раўаят хызмет қылиў мүмкин.
4-гурухга вазифа	Понарамали фотография- обзор мүйеши үлкен болған фотография. Улуўма ўақыяларды жаратыўда, овекиллерды пейзаж, оринларды суўретге алиўда олардың масиштабин көрсетиўде актив. Интерактив фото- сондай фотография, оған арнаўлы меткалар койылған болып оларды босғанда текст, видео, ссылка, сийясий туўрледидиң статусы шигады.

III. ТЕОРИЯАЛЫҚ ШИНИҒЫҰ МАТЕРИАЛЛАРИ

1-ТЕМА : Динтаныўдиң пән сипатинда раўажланыўниң мәселлеры ҳәм келешеги

РЕЖЕ:

- 1. Ўзбекистан эйjemги диний тeлимятлар раўажланган мамлакет сипатинда.**
- 2. «Хўждан еркинлиги хeм диний шeлкемлер туўрисинда»ғи (жаңа баспа) низамы**
- 3. Диний конфессиялар**

Таянш сeз дизбегилер: Динге сийыныў,
Динтаныў, диний дерек, хўждан еркинлиги, диний конфессиялар.

1. Ўзбекистан эйjemги диний тeлимятлар раўажланган мeмлекет сыпатында.

Ўзбекистан эйjemгиден диний тeлимотлар раўажланган мeмлекет болып, Исламдан алдын зардуштийлик хeм басқа онлап динлер, исламдағы мектеплер, ағыслар eмелдеги болып келген. Ислам жеңис еткенден кейин, олтекғана и сенимисенимимиз болып қалды, бeлки миллий руўхыйлықимиз, миллий eдетлеримизга да ойық тeсир етди. Ислам суфизм көринисинде Орайлық Азияда руўхый хeм идеологик бирлестирувчи күш сыпатында зeрүрли eҳмиет кeсип етди. Сахыпқыран Eмир Темурдың сарбадорлар менен бирге манголларға қарсы алып барған гүресинде хeм одан кейинги орайлық мeмлекетлик дүзиў ушын алып барған қызғын искерлигиндесофийлар актив қатнасқан. Тарийхда н екенин айтыў керек, Eмир ТемурИслам динин айриқша түрде, динге берилгенликтен еркин, еркин исеним деп түсингенган. Оның кeмал исеними басқа динлерди бийкарлаў етиўесабыға болмаған және бул тeрептен ол текғана өз дeўры, бeлки хeзирги заман кисиси ушын да ибратлы болып табылады.Ғeрезсизлигимизнинг дeслепки күнлериненоқ мeмлекет халқынң руўхый мұтажликлеринен келип шығып, Ислам дини гүллениўине кең жол ашып берилди. Сол сыяқлы басқа динге сийыныў ўeкиллери да атеистик зулимыда н қутулиб, емин-еркин түрде диний дeстүрлерин өткеретуғын болды. Ўзбекистан Президенти Ислам Каримов өзбетинше Ўзбекистан сиясатыны белгилеп берер екен,динге болған мунасeбетти туптен өзгертиўкереклигин қайта-қайта уқтиради. Ел басшысымизнинг атап өтиўише, «Динге сийыныў турмыс тeризимизга өшпейтуғын из басқан. Қудайға қарсы гүрескенлердың жағдайы не кешгенини көрдик. Енди бул қыйлы нeтийжесиз хeм қурғақлай бийкар жолы жарамайды. Динге салыстырғанда унамлы мунасeбет сыртқы сиясатымизда үлкен eҳмиетке ийе»¹.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-жилд. –Т.: Ўзбекистон, 1996 –Б.

Өзбекстан Республикасы Конституциясинң 18, 31, 57, 61-статьяларында инсанлар ушын басқа ерк хәм хуқықлар қатарында хұждан ер киншеги, динге исениметий ямаса етпеслик ерки кепиллик берилген.

Мәмлекетимиздинге сыйыныў хәм хұждан еркиншегига үлкен итибар берип, халқымыз руўхыйлығына сәйкес келетуғын исеним-исеним, адаў инсап, ар-намыс, меҳр салдар, -ар-намыс, пәкизе етика белгилери болған минез-кулықтың тазалығы, уят, хадаллық, растгойлик сыяқлы ийгиликли пазыйлетл ерди раўажландырыўдың, беккемлеўди тийкарғы ўазыйпа етип қойды.

Буннан тысқары, Конституциямызда Өзбекстан аймағында жасаўшыхәр бир пуқараның мәплери, хуқық хәм миннетлери нызам тийкарында белгилеп қойылған.

Өзбекстан Республикасының Конституциясыдан:

18-статья. Өзбекстан Республикасында бәрше пуқаралар бир қил хуқық хәм эркинликларге ийе болип, жинси, расаси, миллети, тили, дини, сиясий келип шиғийи, исеними, шахси хәм сиясий дәрежесинен қарамастан, низам алдинда тең.

31-статья. Хәме ушин хұждан еркинлиги кепилленеды. Хәр бир инсан қәлеген динине сийиной ямаса сийнбаў хуқықина ийе. Диний караслар мәжбүрий сийын-дирлийине жол қойылмайды.

Тийкарғы нызамымыз Өзбекстан пуқарасын миллети, расаси, жинси Хәм диниден қарамастан, тең ҳақылы деп биледи, соның менен бирге, өз исенимын еркин көринетуғын етий, сыйыной етий, үрпәдет хәм миллийдәстүрлеринени даўам еттирий хәм оларды хұрмет етийди кепиллейди. Конституцияда белгиленген усы қағыйдалар 1998 жылда Жоқары Жыйналы с тәрәпинен қабыл етилген «Хұждан еркинлиги хәм диний шөлкемлер туўрысында» ғи(жаңа баспаси) Нызамда және де кеңлеў аңлатпасыны тапты. Усы нызамлы хұжжетлерде белгиленген қағыйдалар дүнялық демократиялық мәмлекеттиң динге мунасабетин сәўлелендиреди. Тийкары, Өзбекстанда ғәрезсизлик қолға киритилгеннен кейин жүзеге келиў етилген миллий мәмлекетлик бул дүнялық характердеги мәмлекетлик болып табылады. Буның мәниси мынада, мәмлекетлик динге сыйыной жұмыслары на, динге сыйыной болса мәмлекетлик жұмысларына қоспайды. Себеби “мәмлекетлик”, “хүкимет”, “сиясат” түсиниклери түп мәниси менен дүнялық ҳәдийсе болып табылады. Үстемлик, басқарыў да күнделик процесс менен

байланысly болған секуляр² характерге ие искерлик болып табылады. Мәмлекетлик дүнялық ойлаўға тийкарлансагина, ол халық мұтажлигине сәйкес келеди, демократиялық характер кәсип етеди хәм жәмиетти шөлкемлестир иўшы миллий раўажланыўға басшылық етиўши актив органға айлана алады. Сол мунасәбет менен, Өзбекстан Конституциясинң 7 хәм 12 статияларына тағы бир бар итибарға қаратыўға зәрүршилик пайда болады.

Оның 7-статиясында көрсетилинше,

«Халық мәмлекетлик хәкимияттың бирден-бир дерегидир».

Бул қағыйда, бириншиден, хәкимияттың халық тәрәпинен сайланиўы, халық ўәкиллери басшылық (қандайда бир бирпатша ямаса үрим-путақ емес), хәкимияттың халққа таяныўы хәм есап бериўин англатса, еккиншиден, ҳүкимет, ҳүким әллекандай аспаннан түсетуғын, ол таңлап алынған, кимге болып табылады мәңги сый етилген («Патшах - Алланиң жердеги саяси» деген сыяқлы) зат емес, бәлки халқнинг ирадасинан пайда болатуғын хәм сол ерикти аңлатадыған зат екенин да аңлатады.

Сондай екен, ҳүким халқнинг өзыники, одан сыртда емес. Бул-демократия принтспларына тийкарланған дүнялық мәмлекеттиң тийкарғы қағыйдасы, Өзбекстан мәмлекети бул қағыйдаға ийиўмай әмел етпекте.

12-статияда оқиймиз:

«Өзбекстан Республикасында социаллиқ өмир сиясий институтлар, идеологиялар хәм пикирлердин түрли-туманлығы тийкарында раўажланады. Хәш қайсы идеология мәмлекетлик идеологиясы сыпатында орнатылыўы мүмкин емас». Бул да дүнялық мәмлекетлик тәбиятынан келип шыққан талап.

Себеби қандайда бир бир идеология, ол қәле сиясий боълсин, қәле диний болсин, мәмлекетлик идеологиясыға айланса, демократия буғылады, тоталитаризм жеңис етеди. Диндеги сакрали ойлаў³

мәмлекетлик жумыслары, атап айтқанда, хәкимиятты

басқарыўда илаҳийлике таянади хәм сол себепли да жәмиетте түрметүр қараўлар болыўын, актив әмелияттың жолин тосади.

Сакрал ойлаў хәкимиятты илаҳийлеситледы. Дүнялық демократиялық мәмлекетликде болса буған жол қойылмайды.

ДИН ӨЗ МАЗМУНА КӨРЕ:

- ийман-исеним;
 - шариат, маресим, амеллер бирлеспеси;
 - мукадеслик(сакрал) ойлаў;
 - этикалық- мәнаўий тарбия;
- диний илимлерды өз ишине алады хәм белгили бир системаға эга тоталитар (мутлоқ) идеологияни пайда етеди.

ДУНЯБИЙ МӘМЛЕКЕТ ӨЗ ТАБИЯТИНА КӨРЕ:

- демократик принципларға;
- секуляр (дүнялық) ойлаўға;
- идеологиялар хәр-түрлигине;

² Спекуляр – дунёвий тафаккур тарзини билдирувчи фалсафий атама.

³ Сакрал – мусаддаслик, илоий мутласлик тафаккури.

-халқ исенимне таянади ва ҳеш бир идеологиясниң устунлигине йўл қоймайды;

Булардың ҳаммеси раўажланып атырған ҳазирги дүняда дүнялықлық тийкарында мәмлекетлик қурыў ең ақылға сай ҳам туўры жол екенин тастый ықлайды.

2. «Хўждан еркинлиги ҳам диний шөлкемлер туўрысында» ғи (жаңа баспа) Нызам

«Хўждан еркинлиги ҳам диний шөлкемлер туўрысында» ғи (жаңа баспа) Нызамның 5-статиясында атап өтиўише, «Өзбекстан Республикасында динге сыйыныў мәмлекетликтен ажыратылған. Ҳеш бир динге ямаса динийықтықатға басқаларға салыстырғанда қандайда б ир жеңиллик ямаса шеклеўлер белгилениўине жол қойылмайды». Ҳеш бир динге жеңиллик ямаса шеклеўлер берилмейды, дегенде мәмлекетти н қандайда бир дингесыйыныў тәрeпинде турып, басқа динлерди қистаў астыға алыў түсиниледи. Мысалы, Өзбекстан халқынң көбиси мусулманлар болыўына қарамай, Өзбекстан мәмлекети Исламди қоллап-қуўатлап, басқа динлерди кеўилгетийиўлаётгани жоқ. Егер сондай етилсе, бундай ҳәре кет Конституцияға қарсы, басқа диндеги пуқаралар ҳуқықы шекленген бола рди, демократия принципери бузиларди. Нызамда тағы белгиленгенлер етил еди:

«Мәмлекетлик диний шөлкемлер герденине өзиниң ҳеш қандай ўазыйпасын орынлаўды жүклемейди, олардың нызам хўжетлерине қарсы болмаған иске рлигине қоспайды. Диний шөлкемлер мәмлекетлик ўазыйпаларын атқармайды. Мәмлекетлик диний шөлкемлердң искерлигин ҳамде дахрийлик үгитине тийисли искерлигин ақша менен тәмийинламайди».

Бунда мәмлекетлик ҳам диний шөлкемлер арасындағы мунасабеттиң төрт тәр епи анық белгиленген. Булар:

- 1) Мәмлекетлик диний шөлкемлерге ҳеш бир ўазыйпа жүклеп, оны орынлаўд ы талап етпейди.
- 2) Диний шөлкемлердң нызамға қайшы болмаған ысл ерге араласпайды.
- 3) Диний шөлкемлер мәмлекетлик ўазыйпаларын атқармайды.
- 4) Мәмлекетлик диний шөлкемлер искерлигин, әйне ўақытта, атеистик үгит искерлигин ақша менен тәминлемейды.

Өзбекстан Республикасы Конституциясыдан:

61-статия. Диний шөлкемлер ҳам бирлеспелер мәмлекеттен ажратылған ҳамде нызам алдинда тең. Мәмлекет диний ислер исне араласпайды.

Усы статияда «давлат өз жумысын қилсин, динге сыйыныў өз жумысын» (И. Каримов) қағыйдасы сәўлеленген етилген. Егер мәмлекетлик диний ғайраткерлер ямаса диний шөлкемлерге қандайда бир бир ўазыйпа жүклеп, оны орынлаўды талап еткенде еди, ол халда ол динге сыйыныў жумысларына араласған боларди. Бирақ мәмлекетлик диний шөлкемлердің өз ақшаын, мүлкін қорғаў, олардың сыйыныўханаларини (мешит, черков, сенагог) қорғаў, сыйыныўларды өтеў етиў, тәртипинтизомни сақлаўда диний шөлкемлерге ызам тийкарда көмеклеседи. Әйне ўақытта, диндарлар хәм олар жәмәәтлериниң ызамға қайшы искерлиги қадаған етиледи, соның менен бирге, дингезорлаб шақырық етиў, өзін уллылап, басқаларды муқатыў, қорлаўшылық, басқа динге сыйыныў әкиллерине зулм өткерий қадаған етиледи. Бундай жағдайларда

мәмлекетлик усы процессгатартылып кетиўге мәжбүр болып табылады, тийкары ол барлық пуқаралар өмиринң арқайынлығы, хәр бир инсан ҳуқықыны қорғаўы шәрт. Мәмлекетлик, соның менен бирге, үгитнәсият жумысларына ақша ажратмайди. Тийкаринан алғанда, диний үгит да, атеистик үгит да хаддан ошса, ножоиз хәрекет болып табылады. Мәмлекетлик, усының менен бирге, жас өспирим балаларды әке-аналардыңлары хәм қәўендерлери ихтярсиз динийтәлимге тартыўды қадаған етеди, бул да туўры жол болып табылады. Тийкары, динге сыйыныў текғана қоңил, бәлки пикир менен қабыл етилетуғын тәлимот. Кисилерди арнаўлы бир жасға жетип, саўаты шыққаннан кейинбилимлендирий мәнисте диний тәлимотдан хабарлы етиў орынлы хәм пайдалы болып табылады.

Сонда да ол қәлеген болыўы керек. Зорлаб диний тәлим бериўге урыныслар жаман ақбетлерге алып келеди.

Улуўма, диний әдебиятларды оқыў етиў да хәр бир кисиниң қәлеген жумасы, буны зорлаб әмелге асырыў ызамға да, турмыс ҳақыйқатына да туўры келмейди.

3. Диний конфессиялар

Ислам Каримовтиң «Өзбекстан ХХИ әсир босағасыда: қайыпсизликка қәўип, турақлық шәртлери хәм раўажланыў кепилликлери» атлы фундаментал изертлеўинде, атап айтқанда, бундай деп аталады: «Хәзирги күнде Республикада 16 диний конфессия аўқамлары хызмет көрсетип атыр. Олардың бир бөлеги Өзбекстан ушын традицияға тан болмаған болып табылады. Мәмлекетлик олар менен өз-ара мунасабетте, өздүнәлық айрықшалықын есапқа алған халда, төмендеги принтспларға әмел етпекте:

- диндарлардың диний сезимлерин хұрмет етиў;
- диний ықтықатларды пуқаралардың ямаса олар аўқамларының жеке жумысы деп тән алыў;
- диний қараўларға әмел етиўши пуқаралардың да оларға әмел етпейтуғын

пуқаралардың да ҳуқықларын тең кепиллик бериў ҳәмде оларды тәкип етиўге жол қоймаслик;

-руўхий тикланиў, улыўма инсанийлық етикалық қәдириятларды қарар таптырыў жумысында хәр қыйлы диний аўқамлардың мүмкиншиликлеринен пайдаланыў ушын олар менен ушырасыў жолларын излеўзәрүршилиги;

-динден бузыўға қаратылғанлық мақсетлеринде пайдаланыўға жол қойып болмаслығын тән алыў етиў»⁴.

Сол себепли Өзбекстанда ықтықат еркиншеги толық әмел етпекте, адамлардың диний сезимлери хұрмет етилип, диний шөлкемлер искерлигине шәртшараят жаратып бериўден тысқары оларды тәкип етиў, дәстүрлерди өткериўге тосқынлық жасаўға жол қойылмайды. Калаберсе, бул ызамлы кепилликлер пуқаралық ҳәм сиясий ҳуқықлар туўрысындағы халық ара пактнің 18-статьясына муўапық келеди.

Бул статьяда хәр бир инсанныңеркин пикрлеў, хұждан ҳәм динге сыйыныў еркиншегига болған ҳуқықыны беккемленип қойыўдан тысқары, тағы бундай деп аталады:

«Динге сыйыныў ямаса ықтықатға сыйыныў ерки тек ызам менен белгиленген ҳәмжәмиетлик қәуипсизлигин, режимин, саламатлығы ҳәм етикаын сақлаў ушын, соның менен бирге, басқа адамлардың тийкарғы ҳуқықлары ҳәм еркини қорғаў ушын зәрүр болған шеклеўлер менен гине қатнас етиў мүмкин»⁵.

Белгили боладыки, Өзбекстанда мәмлекетлик ҳәм динге сыйыныў ортасындағы мунасабетлер халық ара принтсплар ҳәм инсан ҳуқықлары туўрысындағы Декларатсия талапларыға толық сәйкес келеди. ӨзбекстанРеспубликасы Конституциясында ҳәм басқа ызам хұжжетлеринде белгиленген қағыйдалар да буған дәлил болып табылады.

Соны да атап өтиў керек, пуқаралардың динге мунасабетинен қарамастан, тең ҳақылыгени барлық жерде: жумысқа қабыллаў, оқыўға кириў, жеңилликлерден пайдаланыўында толық әмел етиледі, қандайда бир биррәсмий хұжжетте пуқараның динге мунасабетин көрсетиўге жол қойылмайды. Хәш кимнің ҳуқықы динге мунасабетине қарай шекленмейди. Бул қағыйда «Хұждан еркиншеги ҳәм диний шөлкемлер туўрысында» ги (жаңа Баспа) ызамның 4-статьясында белгилеп қойылған.

Өзбекстанда бир неше мың мешит, черкеў ҳәм басқа диний сыйыныўғахлар хызмет көрсетип атыр. Хәр жылы бир неше мың киси мұқаддес қалалар - Мекке ҳәм Мадинағахаж сапарына барып қайтып атыр. Булсапарларды шөлкемлестириў, ҳожиларнингхаж әмелин өтеў етип есономон ўатанына қайтыўды тәмийинлеў мәмлекетлик герденинде болып табылады.

Ғәрезсизлик қолға киритилгеннен кейин диний байрамлар - Рамазон ҳәм Қурбан ҳайтлары кең көлемде ўзликсиз нышанланып келип атыр. Мәмлекетлик қөмеги менен әййемги өтмиштен қалған естеликлер, зыяр

⁴ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка тахдид, барқарорлик шартлари ва тараккиёт кафолатлари. –Т: Ўзбекистон, 1997,43-44 бетлар.

⁵ Ўша асар. –Б. 44.

аторнылар абаданластыриниб, зыяратгоҳ жайларға айлантйрилди.

Булардың хэммеси, билимлендирий-материаллық жумысларда диний қәдириятларды хўрмет етий, динге сыйыныў философиясыны ойық ўйренип, ийгиликли қулық, ийгиликли сөз хэм ийгиликли әмел ушын умтылыў, жетки ншекке Ислам және оның негизинде қәлиплескен руўхыйлықды сол тәрзде өзлестирийди ўйретиў зәрүр екенлигин талап етеди.

2-Тема: Өзбекстанда диний конфенссиялар искерлиги хэм диний баўрыкеңлик

Реже:

1. Диний конфенссиялар искерлиги
2. Католицизм мәнис-мазмуны
3. Мәденият хэм мағрипет диний баўры кеңлик тийкары

Таянш сөзлер: конфенссия, толерантлық, баўрыкеңлик,

1. Диний конфенссиялар искерлиги

Хўждан еркинлиги нызам тийкарында бекемленген пухаралық жәмийеттиң әхмийетли талабы екен, демек түрли динге сыйынатуғын адамлардың биргеликте жасаўы, биргеликте мийнет қылыўы, бир-бирине кесент етпей, өз-ара хўрмет етийи сол жәмийеттиң қәсийетине айланыўы керек. Бунда пухаралық сезими қалған бәрше сезимлерден үстин болып, ол халықтың түрлы қатламларын, хәр түрли көз-қарастағы адамларды бирлестиреди. Басқаша айтқанда мәмлекеттиң демократия принциплерине тийкарланғанлығы, дүнялық мәмлекетлиги, диний маўрыкеңлик (толерантлық) ушын имканият жаратады, динлер ара сабыр-тақатлылық, аўызбиршилиқ ушын шәрт-шараятжаратады. «Миллий ғәрезсизлик идеясы: тийкарғы түсиник хэм принципери» китабында айтылыўынша «Динлер ара баўры кеңлик хәр түрли диний исенимлерге ийе болған адамлардиң бир ўатанда уллы нийет хэм идеялар жолында биргеликте хәрекет етийин аңлатады»⁶

Бул жағдай диний баўры келик миллий ғәрезсизлик идеясының тийкарғы принциплеринен бири екенин аңлатады. Бурынғы аўқам дәўири дүзиминде де «хўждан» еркинлиги ҳаққында айтылар еди, хәтте Бурынғы аўқам Конституциясында бөлек статия менен белгилеп қойылған еди. Бырақ тоталитар идня ҳеш қандай еркинликти тән алмағанлығы себепли атеистлик идея ен жайдырылды.

⁶ Миллий ғәрезсизлик идеясы: тийкарғы түсиник хэм принципери. –Т.: Ўзбекистон, 2000. –Б. 60

Ўзбекистон ғарезсизликке ерискеннен соң. Бул ҳарекетке шек қойылды, бәрше дин ўәкиллери өзлери қәлеген дининиң ибадатларын ада етти. Динлер ара келиспеўшиликлер, бир-бирин кемситиўлерге жол қойылмады. Сол сабебли ўатанымызда түрли диний конвенциялар арқайын өзлериниң искерлигин алып бармақта. Хәзирги күнде журтымызда он алты диний конвенция өз искерлигин алып бармақта. Жәми 2203 диний шөлкем, солардан Ўзбекистон мусылманлар идарасы, Рус Проваслав Ташкент хәм Отра Азия эпархиясы, Евангел христиан баптислар ширкеўлери аўқамы, Рим Католик ширкеўи, Тулық инжил христианлар орайы, Ўзбекистон Библия жәмаати, 1906 машит, 163 христиан ширкеўи, 8 якүдий жәмаасы, 6 баҳойилар жәмаасы, 1 Кришнаны алаў жәмийети хәм 12 диний оқыў журты (1 ислам маҳади, 10 медресе, 1 проваслав хәм 1 Инжил христианлар семинарjасы) мәмлекетлик дизимнен өткен.

Динлер ара баўры кеңлик пенен бирге хәр бир дин ишиндеги ағым хәм мазҳадлар арасындағ баўры кеңликта үлкен әҳмийетке ийе.

«Хүждан еркинлиги хәм диний шөлкемлер туўрысында»ғы (жаңа редакция) Нызамның бесинши бәндинде диний конвенциялар ортасында тынышлық хәм татыўлыққоллап қуўатланыўы белгиленген.

Ўзбекистон Республикасында дин мәмлекеттен ажратылған. Хеш бир динге яки диний исенимге басқаларға салыстырғанда жеңиллик яки шеклеўлер белгилениўге жол қоцылмацды.

Мәмлекет түрли динлерге сыйыныўшы хәм сыйынбайтуғын пухаралар, хәр түрли диний исенимге тийисли шөлкемлер ортасында өз-ара хурмет орнатыўға көмеклеседи, түрли конвенссиялар ортасында алаўызлықлардың келып шығыўына тәсир ететуғын ҳаректлерге жол қоймайды.

Мәмлекет диний конвенссиялар ортасында тынышлық хәм татыўлықты қоллап-қуўатлайды. Бир диний конвенссиядағы диндарларды басқасына киритиўге қаратылған ҳарекетлерди (прозелитизм), сондай-ақ, басқа хәр қандай миссионерлик искерлигин тоқтатады. Усы қағыйданың бузылыўына айыбдар шахслар нызам хүжжетлерде белгиленген жуўапкершиликке тартылады.

Себеби жәхән динлери ишинде көплеп ағым хәм жөнелислер бар. Мәселен Ислам дининидинини өзинде 73 тен аслам масҳад хәм ағымлар бар. Солардан сүннийлик, шиялық, исламия, жабария, муржия х.б. Ўзбекистон мусылманларының айрым бөлеги “аҳли сунна ва жамоа” ағымына тиййисли. Иран, Ирак, Иордания, Орайлық Азия мәмлекетлеринде сүннийлар менен бирге шейтларда жасайды. Булл еки ағым ортасында тарийхта бир неше мартебе қанлы соқлығысыўлар жүз берген. Булл урыслар тийкарында тахт ушын гүрес, сиясый махсетлер, мал-мүлкке ийелик етиў мақсетлери жатқан.

Сүннийлер Пайғамбарымыз Мухаммед (с.а.в) сүннети, ислам шараяты талапларын орынлаўшы адамлар. Олар Пайғамбар (с.а.в) дан кейин

хүкимранлыққылған халифалар Абубакир, Омар, Осман хәм Алийди тендей тән алады, оларды Пайғамбардың «сахих халифалар» деп улығлайды. Бырақ шиалар Пайғамбардан кейин келген үш халифаны – Абубакир, Омар, Османди тән алмайдылар. Олардың пикиринше пайғамбар шаңарағынан яғный хәзрет Али болыуы керек еди, себеби Али Мухаммед (с.а.в) хәм кийеу хәм ағайын еди. Соған қарап шиалар Али тәрәптарлары сыпатында майданға шықты. Алидің тахттан аударылыуы кейин өлтирилиуи оның еки баласы Имом Хасан хәм Имом Хусайдың Карбола урысында өлтирилиуи Али тәрәптарларын ғазеплендирди. Олар тахты ийелеген Умманийлер (суннийлер)ге қарсы бир неше мартебе урысқан болсада жеңиске ерисе алмады. Кейиншелик шиалардың (шиа-топары, партия дегени) ағымы түрли ағымларға бөлинип кетти.

Суннийлерде фикхий-шарый мәселелери шешиминде төрт имам-Имам Абу Ханифа (699-767), Имам Молик ибн Анас (713-795), Имам Ахмад ибн Ханбал (780-855), Имам Мухаммад Шофебийқа ереди (ваф. 820). Өзбекстанда Имам Абу Ханифа (Имоми Аъзам) тийкарлаған ханафия ағымы кең тарқалған. Бырақ елемизде басқа ағымларға ериуи, сондай-ақ шиаларда жасап келмекте.

Христианлықта өз рауажланыуыжолында католик, прваслав, протестант жөнелислерине бөлинип кетеди.

Христианлықтың ағымларының бири котолик (католизм) (гекше-«улыуымалық», «тийкарғы») христианлықта прваслав хәм протестантизм ағымлары киби кең тарқалған ағым болып табылады.

Проваславя диндеги үш тийкарғы ағымнан бири. Батыс Рим империясы кулағаннан соң 1054-жылы христиан дини еки тийкарғы ширкеуіге котолик (батыс) ширкеуіге хәм прваслав (шығыс) ширкеуіге бөлинип кетеди. Прваслав дәслеп Византия империясының мәмлекетлик дини болған. Константинопл патриархы Рим папасынан өрнек алып пүткил прваслав ширкеуінің баслығы болып алыу ушын гүрескен. Прваслав ширкеуінің бири болған Рус ширкеуі дәслепки уақытларда Константинопл патриархы тәрәпинен тайынланған. Бырақ 1598-жылы Рус митрополити Рус патриархына айлантырылған. Москва хәм пүткил Рус патриархи деген атақ берилген, Рус ширкеуі Константинопл ширкеуі менен теңлестирилди.

Христианлықтағы үш тийкарғы ағымлардан бири протестантизм XVI әсирде пайда болған. 1526-жылы Шпейер рейхстаги немис лютеранты князлары талабы менен хәр бир немис князы өзи хәм пухарасы ушын қәлеген динин таңлау хуқықына ийе екени қарар қабыл қылды. Бырақ 1529-жылы II Шпейер рейхстагы булл қарарды бийкар қылды. Буған қарсы империяның бир қанша қалалары хәм бес княз «протест» наразылық билдирди. Протестантизм атамасы усы сөзбен келип шыққан.

Протестантизм христианлықтың бирқанша жениллескен формасы, себеби онда бирқанша үрип-әдетлер бийкар қылынған, диндарларға еркин

ибадат қылыў имканияты берилген.

Баптизм (грекше «суў менен шоқынтырыў») – протестантлықтың әхмийетли ағимларынан бири болып, дәслең англия ширкеў қурамында Голландияға қашып барған инглиз мигрантлар арасында 1609-жылы Голландияда жүзеге келген. Баптизм 1612-жылда Англияда, 1639-жылы Арқа Америкада пайда болған. 1611-жылы Амстердам хәм Голландияда жасап турған инглизлердиң баяннамасында әне сол жаңа ағым тәриплең бериледи.

Строверлар (ески үрип-әдетлер, ески диний үрип-әдетлер, мәресимлерге әмел қылыўшылар) Рус проваслав ширкеўиниң 17-әсирдиң екинши ярымында патриарх Никон өткерген диний реформадан бас тартқан диний ағым ўәкиллери.

19-әсирдиң 70-жылларында Орта Азия аймағына проваслав ағымы менен бир қатарда басқа ағым тәрептарларыда кирип келеди. Олар артынан түрли секталарға тийисли диндарлар мәселен баптистлар, адвентистлар, котолик хәм басқалар пайда бола баслайды. 1879-жылы 27-мартта Россия императорының арнаўлы нызамы жаряланды, булл процесс жанеде тезлеседи. Россия армиясы тәрепинен биринши Жәхән урысында тутқынға алынған немис, поляк, эстон, швед, литвалық, хә ески үрип-әдетлер басқа Батыс Европалықәскерлердиң Түркистан үлкесине сүргин қылыныўы олар исенетуғын хәм сийинатуғын дынлердиң киркп келиўине себеп болды. Булл өзн нәўбетинде европалық тутқынлар арасында диний жәмаатлар хәм ширкеўлер дүзилиўине себеп болды. Сырт елликлердиң бундай искерлиги әсримиздиң 20-30- жылларына шекем даўам етти. XX әсир басларына келип Турситан генерал-губернаторлығында 6,03 мусылман, 391 проваслав яки 5340 мешитке 306 ширкеў туўры келди. Булардан тысқары этиқат жиҳадинан 10,1 мың проваслав ағымына тийисли стрроверлар, 8,2 миңлютеранлар, 7,8 миң котоликлер, 26 миң яхудий динине хәм 17,1 миңға жақын басқа ағымларға тийисли диндарлар болған.

Проваслав ағымы Өзбекстан аймағына Россия арқалы кирип келген. 1871-жыл 4-майда Россия императоры тәрепинен Ташкетте Туркистан (хәзирги ўақытта Орта Азия хәм Ташкент) епархиясын ашыў хакқында қарар қабыл қылынды.

2.Котолицизм мазмун-мәниси

Христианлықтың Өзбекстанда тарқалған ағымларынан бири католитсизм болып табылады. Айырым мағлыўматларға көре, XIX әсир ақырында Ташкентте 2300 ге жақын католик жасаған. Сол ўақытта Рим католиклары жәмаатлерине Йустин Пранайтис басшылық еткен. Ташкентте биринши католик ширкеўи 1917 жылда қурип питкезилген. Хәзирги ўақытта бул жай тарийхый естелик сыпатында қайта ремонтланди.

Ватикан мәмлекети Өзбекстанның ғәрезсизлигин 1992 жыл 1-февральда тән алып, сол жылдың 17 октябрь күни дипломатик

байланыслар орнатды. 1994 жыл 31 октябрь күни Ўзбекистон Республикасы Президенти И. А. Каримов Ватикан мамлекетининг нунтсий елшиси Мариан Олесдан Иоанн-Павел Екиншининг исеним жарлығын қабыллады. Соннан кейин Ватиканның Ташкентдеги елшиханаси рәсми өзі жумысын басылады. М. Олеснинг қараргоҳи Қазақстанның бұрынғы пайтахти Алматыда болғаны себепли Ташкентдеги елшихана басылығын ҳәзирги ўақ ытқа шекем К. Кукулка атқарып келмекте.

Журтымызда искерлик алып баратырған Арман апостол ширкеўи ең әйемги христиан ширкеўлеринен бири болып, оның «Ечмиадзин» журналы ҳәмде арнаўлы диний оқыў журты әмелде. Киликия католикосати, Қуддус ҳәм Константинополь патриархатликлари, АҚШ, Қубла Америкалық, Европа, Жақын, Орта ҳәм Узақ Шығысдағы епархия басқармалары Ечмиадзин католикосатига бойсынады.

Кейинги он жыллықта жергиликли корейс миллетине тийисли шахслар арасында протестантизм бағдарына қызығыўшылық артты. Бұған, бир тәрепден корейслердин өз ўрим-путақлары менен дийдар көрисиў ҳәм басқа мақсетлерде Қубла Карей, АҚШ ҳәм басқа раўажланған мамлекетликлерге барып келиўи фактор болды. Сырт елде олар белгили бир диний ағыс тәсирине түсип, Ўзбекстандағы жақынларына да усы тәлиматларды ўйрете басылады Соның менен бирге, Қубла Карей ҳәм АҚШ лик корейс миллетине тийисли кисилер да үлкен материаллық ақшаға ийе болған протестантизм бағдары орайлары есабына жергиликли корейс миллети ўәкиллери арасында миссионерлик искерлигин алып барды.

Ўзбекстандағы корейс протестант ширкеўлери дерлик барлығын пятидесятниклик бағдарыдағылар қурайды. Сыйыныў әдетлери протестантизмдағы жөнелислерде атқарылатуғын әмеллер киби болып табылады

Ўзбекстанда искерлик көрсетип атырған Толық Инжыл христианларының (пятидесятниклик) дәслепки жәмәәтлери XX әсир 20 - жыллары ақырыда Ташкент қаласында дүзилди.

Евангелчи-лютеранлар Ўзбекстан аймағында 1877 жылдан берли искерлик жүргизип, 1884 жылдан сыйыныўларын рәсми әмелге асырып келген. 1890 жылда архитектор А. Л. Бенуа басылығында басыланған ширкеў қурылысы 1896 жылдың декабрь айына келип ақырыланди.

Ўзбекстанда тағы бир ширкеў Новоапостоллик черкови болып, ол христиан динининг протестантлық бағдарына тийисли ағым болып табылады. Новоапостол ширкеўи Ўзбекстандағы искерлигин 1992 жылдан басылап, Ташкент, Самарқанд, Бухара ҳәм Наўайы қалаларында дизимнен өткен. Ўзбекстандағы Новоапостол черковлари Берлин-Бранденбург округи ықтыярында болып табылады. Оның апостол-президенти Фритс Шредер.

Ўзбекистонда «Иегова гўўалари» протестант бағдарыдағы диний шөлкем да хызмет көрсетип атыр. Усы диний сектага 1870 жылда америкалық ишбилармон С.Т.Рассель тийкар салған. Сектанинг орайы Бруклин қаласында жайласқан хәм 15 ағзадан ибарат болған «Басшы корпоратсия»га бойсынады.

Айырым дереклер Орта Азияда Иегова гўўаларының XX әсирдің 40 -йиллапиде пайда болғаны ҳаққында мағлыўмат береді. Сол дәўирде олар өзлерин «каналистлар» деп атаб келген.

Староверлар еки тийкарғы жөнелиске: попчилик хәм попчилик қарсыласыларына бөлинеді. Олардың хәр бири тағы көплеген ағыслар, секталар хәм аўқамлардан структура тапқан.

Духоборлар (духобори, духобортси) - рухға ықтықат етиўши христианлар, рухланыў ушын гүресийшилер - ески орыс сектантчилиги бағдарларынан бири.

Адвентислар (латынша: ўақыя болыў) - протестантизм ағысларынан бири сыпатында, 19 -әсирдің басларыда АҚШда пайда болған. Тийкарлаўшиси Уильям Миллер (1782-1849).

Иегова гўўалары - христианликининг протестант бағдарыдағы диний шөлкем ағзалары. 1931 жылдан оған “Иегова гўўалары шөлкеми” деген рәсмий ат берилген. Шөлкемге Бруклин орайы басшылық етеді.

Нәтийжеде, хәр қыйлы динге сыйыныў хәм исламдағы мектеплерге итәат етиўши, хәр қыйлы миллетке тийисли халық Ўзбекистонда бирге жасап, Ўатан азатлығы, раўажланыўы хәм абаданлығы ушын дәретиўшилиқ хәм жаратыўшы мийнет пенен бәнтлер. Олар арасында даўларға алып келиўи мүмкин болған тартысларды кормеймиз. Керисинше, хәр қыйлы динге сыйыныў ғайраткерлериниң өз-ара байланыси, дийдарласыўлары, хәммеси ушын улыўма болған мәселелерди талқылаўда қатнасыў динлераро хызметлесликти беккемлеўге хызмет етеді. Бул, бир тәрәптен, мәмлекетимизниң одилона, тынышлықсевар сиясатының нәтийжеси болса, екинши тәрәпден, халқымыздың уллылығы, тәбиятан бағърикенглиги себепли жүзеге келген унамлы хәдийсе болып табылады.

Сирасини айтқанда, Ислам дининиң мазмун-мәнисинде бағърикенглик идеясы турады. Бир тәрәпден, сап Ислам шәриятына тобеълик, мусулманлық исенимлерин беккем тутыўға шақырылса, екинши тәрәпден, өзге динге сыйыныў адамларыға салыстырғанда бадниятда болмаў, олардың ықтықатын хұрмет етиў, олар буйым-мүлки, саламатлығына хұжим етпеслик ҳаққында Қурьон хәм Әдиси шарыфда көплеген оыгитлар бар. Екенин айтыў керек, Исламда “аҳли китап” деген түсиник бар. Бул еврейлер хәм насронийларға салыстырғанда айтыладыған сөз. Яғный еврейлер хәм насронийлар аспаний китаплар есапланған Таврот, Забур хәм Ынжыл иесидирлар. Бул ҳаққында Қурьонда көп аятлар келтирилген. Схунончи, “Бақара” сурасининг 109 -

оятидан 151-оятигаҗа еврейлер хәм насронийлар хакқында сөз барады. Аллох таоло олардың менменлиги, өз динлерин әбзел деп билип, Исламни тән алмағанларын мазаммат етеди. Егер бул аятлар мәнисин ойық ой-пикир етсак, гәп Таврот ямаса Ынжылдың надурислығы ямаса ислохга зәриўлиги хакқында емес, бәлки олар менен бирге жаңа хак динге сыйыныў - Ислам пайда болыў етиўи және бул динни, оның Пайғамбарын тән алыў туўрысында барады. Зеро, Аллох - бирден-бир, ол дамага есе. Сонлықтан, “Шығыс да, Батыс да Аллохники болып табылады. Жеткилики, қайсы тәрәпге юзингизни қаратсангиз, сол тәрәпте аллохнинг “жүзи” мавжуд болып табылады. Әлбетте Аллохнинг фазли кең, доно зот болып табылады” (Абдулазиз Мансур аўдармасы, 115-аят). Адамлар қәвимлер, миллетлер исламдағы мектеплерге ажыратылған болсалар-де, бирақ олардың хәммесин да Аллох жаратқан, Аллохнинг бандаларидирлар хәм әлбетте Аллохга қайтурлар. Сол себепли тәрәпкашлик, айырмашылық емес, Аллох жолында қосылыў - ең мақул түсетуғын хәм ең туўры ёл болып табылады. Мине бул ояти сақыйага итибар етиң: “Еврейлер: “Насронийлар хеш нәрседе жоқ” десалар, насронийлар: “Еврейлер хеш нәрседе жоқ” дейдилер (түсіндирме: яғный хәр еки тәрәп бир-биринң динин бийкар етеди), вахоланки, олар (хәр еки категория) китап оқыйтуғын (саўатлы адам) еди. Соның менен бирге, оқыўды билмегенлер олардың гәпине уқсаў гапни айтадилар. Олардың (бул сыяқлы) келиўа алмаған затлары жөнинде түс пайытыат күни Аллох хүким килур” (сол аўдарма, 2-113).

Диндорларнинг пайдасыз, негизсиз тәрәпкашлиги, бир-бирин муқатыўы Қурьонда мине сондай сын етилген. Бул оятда қобйидаги мәнислер сәвлеленген: 1) еврейлер хәм насронийлар бир-биринң динин соқыр-коьрона бийкар етпекте; 2) буның менен бир-бирин қорлап атыр; 3) холбуки, олар арасында саўатлы адам, китап оқый алатуғын, Таврот хәм Ынжылдан хабарлы адамлар бар; 4) аспаний китаплардың бар екенини била турып, неге олар бир-биринң динин бийкар етеди? 5) саўатлы адамлар сондай еткенден кейин, туўрысыда, саўаты жоқлар оларға ергашиб гәплерин қайтарады; 6) нәтийжеде наданлық, нахақлик әкибетинде қәвимлер, халықлар арасында қаслыққа күшаяди.

Аллох таоло өз бандаларини әне сондай қаслықтан ескертеди, ақылсызларша тартыслар ийримине түсиўден асырайды. Исламда болса, жоқарыда айтқанымиздек, Таврот, Забур, Ынжыл аспаний китаплар сыпатында тән алыныўыдан тысқары, олардағы қатар тарийхый қысса хәм рәвиятлар Қурьонда да тилге алынады. Пайғамбаримиз Мухаммад (с. а. в.) Ислам дини жеңиси ушын гүресген хәм буған жетекшилик еткен инсан. Бирақ ул зот хеш кашан өзге динге сыйыныў адамларыны кеўилге тийиўлеген емеслер. Керисинше, хәр қыйлы ықтықатдағы барлық адамлар менен киши пийилде болып, саҳобалардан да соны талап еткенлер. Мысалы, саҳоба Усомадан (р. а.) сондай рәвият етиледі: “Елшии акрам (с. а. в.) бир күн бир жыйналыс (отырған) жәмәәт қасыдин өткен едилерки, анда хәр бөлим адамлар, яғный

мусулманлар хәм мушриклар хәм бутпарастлар хәм яхұдлар бар ердилар. Мырза пайғамбар аларға сәлем бердилер)”.

Сол себепли Ислам жеңис еткенден кейин да мусулман мәмлекетлеринде хәр қыйлы динге сыйыныў вәкиллери жасаў етип келген, олар саўда-сатық, өнерментшилик, архитекторшылық менен шугьуланган, хәр бир диннинг өз сыйыныўхонаси болған, диний дәстүрлерди өткерийге ырқиниш берилмаган. Христианлар, еврейлер арасындан Ислам мәдениятына үлес қосқан илимпазлар, тәһиплер, дилмашлар жетиўиб шыққан (мысалы, белгили философ Монсе бен Майманид сыяқлы). Мусулманлар арасында болса Таврот хәм Ынжылды үйренген кисилер көп болған. Мысалы 12-асирде жасаған суфий Абу Адән (динлердиң әкеси сондай екен) бир неше динни үйренип, хәр қыйлы динге сыйыныў вәкиллери менен тартыс етер екен. Бағьдод халифаси Ал-Маьмун ал-Муьтасим жанында мусулман уламалары менен бирге зардуштий, насроний руханийлар сәўбетлерде қатнасқан. Бул тәжирийбени Мирзо Бобурнинг ақлығы Уллы (ХВИ а.) Ҳиндстанда даўам еттириб, әжайып нәтийжелерге ерискени белгили.

Әсиресе, ориф соьфийлар сыртқы сүүрет-үрп-әдетлерге унамсыз мунасабетте болғаны ушын динлердиң улыўма инсанийлық мәниси, инсанийликни биринши орынға қойған хәм динлераро бағьрикенгликнинг әмелдеги үгитшилерине айналған. Фаридиддин Парфюмерия-галантерея буйымларын сатыўшы, Жалолиддин Румий, Имомиддин Атмосфера, Йунус Емро, Бабараҳим Машраб диний, ирқий, миллий айырмашылықтан өзлерин жоқары тутқан. Олар ушын Аллоҳға болған мухаббат хәмме заттан үстин, исламдағы мектеплер, динлердиң хәр бири Худога жүргизетуғын бир жол еди. Илоҳий мәнисди англаған адам әлемди бирден-бирликде ойда саўлелендириў етеди және оның Бирден-бир дөретиўшии Парвардигорға ынтылады. Уллы адамлар исми менен қосып айтылатуғын сөзлер Румий пикрича, дүня динлери мәнисан бир болып табылады. Схунки олардың хәммесинде да Алланың тәнха екенлигине исениў идеясы әмелдеги. Барлығыда Жаратыўшыы оламға сыйыныў, да бүйдеў, одан жардем сораў, муножот етиў бар. Мысалы, оның “Ишингдаги ишингда болып табылады” шығармасында бундай гүрриң бар: “Бир күн бир жыйнақда вазь оьқиларди. Мусулману кәпир хәмме йигьлар, хәр қыйлы жағдайға тушарди. Биров: “Кәпирлер неге йығласады, үстине устак, тилди билиўмейди. Мусулманлардың да мыңнан бири зорға тушунган вазьдан олар нени англаяптики, бул шекем йигьлаб сыңсыўады?” деди. Уллы адамлар исми менен қосып айтылатуғын сөзлер буюрадики, “сөздң өзин түсиниўге хәжет жоқ. Олар мәнисди-мақсетти тусинип жетиўмоқда. Олар да Аллоҳнинг бирлигин тән алыў етиўеди. Оның Жаратыўшы, Раззоқ, хәмме затты өз ықтыярында тутатуғын екенин, ақыр-ақыбетде, хәмме оған қайтажагини, авфу сазай одан боылажагини тусинип жетиўеди” (“Ишингдаги ишингда болып табылады”, Гь. Хызметши бала баспа., 1995, 17-б.).

Румий Коьняда көплеген насронийлар менен досласқан еди, олар

арасында руханийлар да болған. Бир сапарда Румийға қара липас кийган христиан руханийлары жолдас болады. Айырым мусулманлар оларға қарай: “Бул шекем қопқора кийган булар, дилингни сыя етеди” дегенде, Румий оларды жеркиб: “Сизлер қайдан билесизлер, бул адамлардай сахий хәм мыйырбан адамлар дүняда кем табылады” дейди (Абдулбоқи Гулпинарли. Уллы адамлар исми менен қосып айтылатуғын сөзлер Жалолиддин. Техрон басылыуы, 333-б.).

Уллы адамлар исми менен қосып айтылатуғын сөзлердин үйине бир печкачи уста келип ислегенде, муридлар оны ортаға алып: “Мусулман болсаң болмайдыма, Ислам дини әбзел” деп ташвиқ жетип атырғанды, Уллы адамлар исми менен қосып айтылатуғын сөзлер дейди: “Имоннинг басы Худодан қорқыу болып табылады, бул адам Худодан қорқар екен, сондай екен ол мусулман болып табылады, агарчи тарсо сонда да” (сол китап, 334-б.).

Уллы адамлар исми менен қосып айтылатуғын сөзлер Румий насроний дослары, ықласмандлари үйине барар, тамақларынан аўқатланыу етер, олар кесел болса ҳал соьрарди. Олар да Уллы адамлар исми менен қосып айтылатуғын сөзлер ҳузурига келеди. Уллы адамлар исми менен қосып айтылатуғын сөзлер опат еткенде мусулманлар менен бирге жүзлеген насронийлар хәм басқа динге сыйыныу вәкиллери таъзиясида қатнасқан (сол китап, 334-335-б.).

Улыўма инсанийлық идеялар Таврот хәм Ынжылда да өз аңлатпасыны тапқан, оларда да турмыслық оьгит сыпатында хызмет ететуғын гәплер жазылған.

Сондай екен, ҳеш бир динге сыйыныу, конфессия ортасында жасалма тосық орнатыу хәм Ынжылды мусулманлар, Қурьонни насронийлар үйрениуи - салмақли гүнә, деп қатаң дауа етиу логикақа тууры келмейди. Көбинесе, турмысда оның териссине дус келамиз. Таврот да, Ынжыл да, Қурьони Сақый сыяқлы, Аллох тәрәпинен нозил етилгенин унутиб қоямыз. Соны ёддан шығармаслигимиз керекки, хәмме динлер бирге пүтин тири организмди ядға салады хәм олардың барлығыда улыўма инсанийлық қәдириятлар - адамларды инсаплы, шадлы, кишипейил, ар-намыслы, уллы, ийгиликли әмеллер иесине айландырыу тәрийп етиледі.

Қәвендер Тангримиз тәбият хәдийселери ортасында өз-ара байланыслылықды орнатды. Жарықлықтан қаранғилықды ажратди. Топрак хәм суўды жаратты. Аспан хәм Йерни жаратқан да сол Зот. Бири түн, екиншиси кунни басқарсин ушын екеу уллывор ёритқич - қуяш менен ойни жаратты. Судралиб журетуғынлар, балықлар, хайўанлар, қус хәм инсанды жаратты. Инсан хәм тәбият хәмде адамлар ортасындағы өз-ара мунасабетлерди орнатды. Мәселе сол тәртипте көрилетуғын жағдайларда барлық улыўма инсанийлық руўхый қәдириятлардың пүтинлигин естен шығармау керек.

Тавротнинг (ямаса Ески Ахд, орыс тилинде Тора) ең әйемги (милоддан алдынғы 11 - 6 -әсирлер) мұқаддес китапларынан болған Товит китабында жоқарыда келтирилген ҳикметтиң бир варианты бар: «Нени өзиң жаман коърсанг, солды басқаларға да тилама» [11, 3:15]. Тиллерден тиллерге оғырилиб, аўыздан аўызға өтип жүрген улыўма инсанийлық ҳикметлерден ең кереги бул. Ҳәзир оны сол әйемги еврей қәвимлери ямаса бир аз кейинги насронийлар ҳикмет ғәзийнесигагина тийисли дейиў логикадан емес.

Таврот да Аллоҳ таоло ҳикметиниң жемиси. Парқ сонда, Қурьони Сақый Оның елшии Мухаммад Мустафо (с. а. в.) га Алла тәрәпинен жиберилген буйрық етилген болса, Таврот Парвардигоримиздан яхудо дининиң тийкарлаўшиси Мусо алайхиссаълемге, Жаңа ахд болса насронийлар дининиң тийкарлаўшиси Исо Масихға нозил етилген. Бул ҳаққында Жаратқанның өзи «Бақара» сурасининг 87-оятда сондай дейди: «хақиқатан, биз Мусога китап (Таврот) ни берип, оның артыдан (бир неше) пайғамбарлар жибердик. Исо ибн Марямга (насронийлар оны Аллоҳнинг оғыли деп оған қудай сыпатында сигынадилар.- муал.) да хўжетлерди бердик... ». Забур (орыс тилинде псалтирь), диний дереклерде таъкидланишича, Аллоҳ тәрәпинен милоддан алдынғы ХИ асирде жасаған Довуд алайхиссаълемге берилген. Бул ҳаққында да «Бақара» сурасининг 251-оятда айтилишича, «Аллоҳ оған (Довудга) патшахлик хәм пайғамбарлық хәмде өзи қәлеген затларды уйретди». Довуд а. с. дың оғыли Сулаймон усы тийкардаиссаълем оған нозил етилген хәм Ески Ахддан жай алған «Сулаймон (а. с.) ҳикметлер китапи» хәм «Сулаймон қосықлари» менен белгили. Бул жерде атлары атап өтилген әйемги дереклер, олардағы идея хәм рәўиятлар белгили дәрежеде Қурьони Сақыйда да саўлеленген.

Соған тийкарынан атап көрсетиў керекки, мысалы, мусулманлар Ески хәм Жаңа Ахдларни оқыганларида оларға салыстырғанда оқымыслы адамлық ноқаты нәзериен хўрмет менен ёндашмоғы керек. Схўнки бул мұқаддес китаплардағы ҳикмет ең жақсы ғәзийнелери оларға сидқи дилдан әмел қылып атырған шахсни хәр тәрәплеме кәмал таптыришдай даңқлы жумысқа одайды. Соны итибардан соқит етпеслигимиз керек: бул китаплардың барлығыда, бәринен бурын, илоҳий, қолаверса, ең әпиўайы, турмыслық ҳикмет - инсанийлик хәм инсан болыў ҳаққындағы мәселе ашық-ойдин характеристикаланған.

Соны да соны да айтыў керек, диний баўрыкеңлик миллетлерара дослық, мәдениятларара еки тәрәп байланысатуғын да жәрдем береди. Сонлықтан динге сыйыныў миллий үрп-әдетлерге тәсир өткерип келгени себепли гейде миллийлик менен динийликти бир- биринен ажыратыў қыйын. Соның менен бирге әдебият хәм көркем өнердиң әсирлер даўамында диний асотирлар, идеялар, түсиниклер менен тығыз байланыслы халда раўажланғанын итибарға алыў керек. Мысалы, Орта әсир Европа суўретлейтуғын көркем өнеринде тийкарынан Таврот хәм Инжыл сюжетлари сәўлелендирилген ямаса бизиң миннатюра көркем өнеримиз софийна

исеним хәм түсиниклерди аңлатпалаған.

3. Мәденият хәм мағрипет диний баўры кеңлик тийкары

Сол себепли мәдениятларара байланыс, өз-ара шериклик, ақыл хәм заўық халықларды бир- бирине жақынластырыўдан тысқары дыний шегараларды-да шетлеб өтиўге жәрдем береді. Сондай етип, дыний баўыркеңликтң тийкары билим хәм руўхыйлық болып табылады. Мәдений, билимлы диндарлық, динлерара жақынласыўға жол ашса, наданлық ериўге, тәрепкашликке тартади. Сол себепли хәр қыйлы исенимлерге инаныўшы екстремистлар әйне билимге хәм одан пайда болатуғын баўыркеңликке қарсы болғаны бийкарға емес. Билимлы диндар адам философия, медицина, әдебиятты жақсы кореди, ойлаўы кең, нәзери ашық болады. Хәр қыйлы исенимлерге инаныўшы шахс болса пикри тар, материаллық затларға өш, илим жетискенликлерини тусынбейтуғын адамдир. Сол себепли адам билими артқан сайын инсаният жаратқан барлық қәдириятлерды хұрмет ететуғын болып бараберади. Биз жасларымызды әне сол рухда тәрбиялаўимиз керек. Республикамыз халқының миллий түси тек Шығыс емес, бәлки Батыс сивилизатсиясына уйқас улыўма инсаныйлық принсплер, Ислам, христианлық хәм басқа динлерге тән исеним, дәстүр хәм үрп-әдетлер, хәр қийлы турмыс формасынан ибарат дәстүрий критеряларды-да өзінде сәўлелендиреди. Бунда мәмлекетымызде жасап атырған халықлардың тарийхы, бүгинги турмысы, келешек менен байланыслы арзыў-үмитлери әсирлер өтип қасында жасаў процессинде пайда болған биршилик, баўыркеңлик, ағайынлық сезимлери уйқасласқан тәрзде көринетуғын болады. Бул болса мәмлекетымызде тынышлық, тыныш-татыў турмыс тәризин тәмийинлеўде үлкен әҳмийетке ийе. Улуўма алғанда, инсаният кем-кемнен бирлесип, өз-ара экономикалық, социаллық-сиясий мәселелерда қурамалыласып, глобалласып баратырған екен, динлерара байланыс, тақат, толерантлықты (баўыркеңликтң) күшейтиў хәр тәрептен актуал хәм пайдалы болып табылады.

Қадағалаў ушын сораўлары:

1. Динлерди зоҳирий үйрениў ҳәзирги ўақтта қандай аталады?
2. Шығыс алымларынан кимлердиң динтаныўға байланыслы шығармалары Батыс тиллерине аўдармаланған?
3. Иламдан алдын Араблар қандай илимлер менен шуғылланған?

4. Ал-Бағдадттың қандай шығармаларын билесиз?
5. «Китоб ал-асном» кітабының авторы кім?
6. Дінлерді үйрениуде тарихий ұсыл деген не?
7. Абу Райхан Берунидің қандай шығармаларын билесиз?

Тийкаргы адабиятлар

1. Қуръони карим маъноларининг таржимаси. Таржима ва изоҳлар муаллифи Абдулазиз Мансур. Т., «Тошкент Ислам университети» нашриёти, 2001.
2. Абдусамедов А.И. Диншунослик асослари. Т., Ўзбекистон, 1995.
3. Яблоков И.Н. Религия: сущность и явления. М., 1982.
4. Ибн Ҳазм Андалусий «Фасл фил-милал вал-аҳва ван-ниҳал», Қоҳира, Ибн Ҳазм Андалусий «Фасл фил-милал вал-аҳва ван-ниҳал», Қоҳира.
5. Мўминов А.Қ. Диншунослик асосларини ўқитиш ва ўрганишнинг ягона концепцияси. Т., Тошкент давлат шарқшунослик институти, 1999.
6. Радон Б. Бағрикенглик: тинчлик сари олға қадам. Т., 2002.
7. Рудолф У. Ал-Мотуридий ва Самарқанд суннийлик илоҳиёти. Т., Имом ал-Бухорий халқаро жамғармаси, 2001.
8. Беруний, Абу Райҳон. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар // Беруний А.Р. Танланган асарлар. I том. Т., 1968.
9. Беруний, Абу Райҳон. Қонуни Масъудий // Беруний А.Р. Танланган асарлар. V том. Т., 1973.
10. Беруний, Абу Райҳон. Ҳиндистон // Беруний А.Р. Танланган асарлар. II том. Т., 1968.

3-тема :ИСЛАМ: ҚӘДРИЯТЛАР,РУЎХЫЙЛЫҚ ХӘМ АҒАРТИЎШЛЫҚ

РЕЖЕ:

1. *Исламий қәдриятлар үгити.*
2. *Политеизмдан монотеизмға өтиў дәўриндеги араблар руўхылық*
3. *Ислам руўхыйлық ҳәм ағартиўшилиқ шахс ҳәм жәмийет мүнасабетлерге тәсири*

Таянш сөз дизбегилер: қәдирият, руўхыйлық, билим, Ислам руўхыйлығы.

Исламий қәдириятлар үгити.

Биз жоқарыда Исламнинг пайда болыўы ҳаққында толық пикир жүргизип сол жуўмаққа келдикки, бул ҳәдийсе араб халықлары тарийхында оғада үлкен социаллық, тарийхий әҳмиетке ие болған. Әмелдегитуқымгершилиқ қәнигесил ик-қәўимлик дүзимлик басқарыў

принцыпынан класый жәмийетке өтилген. Орайласқан халифалик мәмлекети пайда болған. Нәтийжеде халифалик қурамына кирген жүзлеген халықлар хә мелатлар араб тили ҳәм орта әсир араб мәдениятын, Ислам қәдириятларын ж айыўға нәтийжели хәрекет еткен. Орта Асия халықлары турмысыға Исламнинг кирип келиўи менен сөз, яғный Ислам философиясыны ҳәм диний талаплар ды орынлаўда араб тили үстинлиги орнатылған. Кейининен пән, әдебият, философия мәдениятынңтүрлерине да араб тилиниң тәсири күшли болған. Бирақ жергиликли халықлар Исламдан талай алдынлаў өз ана тиллеринде жазыўды, билиму-мәдениятты, илим-пәнди раўажландырыўға муўапық болғанлар.

Бул процесскейинирек Исламнинг тәсиринде және де раўажлантирилған. Мысалы, адамлардың турмыс тәризи Ислам талабыға ийкемлесе барған, үрп-әдет ҳәм дәстүршилиқ диний түс алған, жасларға билим бериў ушын мектепл ерашылған, руўханий кадрлар таярлаў ушын көплеген медреселер, қироатхоналар исленген. Сондай екен, Орта Асия халықлары турмысында илим билим ҳәм мәденият раўажланыўда Исламнинг унамлы рол ойнаганини тән алыў ет иўимиз керек. Бул аймақта Исламнинг халық турмысыға кирип келгендәўиринен баслап исленген мектеп, медресе ҳәм диний университетлер саўда ҳәм билимге жол ашқан. Орта әсирлерде формаланып дәретиўшилиқ еткен саўатлы киши, алым, шайыр, билимпарвар, ойшыллардың турмысыҳәм искерлигинде Исламнинг унамлы роли бар десек қәте етпеймиз.

Ислам Орта Асия халықлары турмыс тәризине, мәдениятына хәр қыйлы қырларда өз тәсирин көрсеткен. Мысалы, архитекторшылық естеликлерин алып көрейлик. Медресе, мешит, мазар ҳәм басқалар динге сыйыныўмәпи жолында қурылған ҳәм оған хызмет еткен. Бирақ ол дәретпелерды халық қурған, халық дәретиўшилике байланыслы материаллық байлық екенлигин биламиз. Соның менен бирге, халықлар арасында жеке үйлерди қурыўда үй босағаларын, үстинлерин, қапыларын нағыс ойыўшылық етип ис

леў, хәжжелерден хәр қыйлы сыртқы көринислер жасап жабыўтириш сыяқлылар да халық дәретиўшилиқ қәдириятларына тийисли болып табылады. Исламға тән дәстүрлер хәм әдетлер бәринен бурын, динге сыйыныў тийкарлары-«аркон-ад дин» есапланыўшы бес тийкарғы әмелий хәм дәстүршилиқ сүтин менен беккем байланысly. Исламнинг бул әмелий хәм дәстүршилиқ талаплары халықлар турмыс тәри -зине киритилип, айрықша руўхый мәденият түрине, дәстүрге айландирилған.

Бул сүтинлердин хәр бирине қысқа-қысқа түсиндирме берип өтемиз. Исламнинг сүтинлеринен бири-ташаххудни калимасы тоййибани билиў, яғный Алланиң бирлиги хәм пайғамбар Мухаммад (с. а. в.) Алланиң елшиси екенлигине шын кеўилден исеним болып, бул калиманы му дамтәкирарлап жүриў зәрүр деп есапланады. Илгерилери калимасы тоййиба, ямаса гүўа араб тилинде айтылған болса, хәзирги ўақытта хәр бир мусулман Аллаға ықтықат етиўдин бул рукнини өз тилинде бүйдеп атыр. Ислам өз ышқыпазларынан күнде бес ўақыт намаз оқыўды талап етеди. Булар- таңғы намаз, пешин, әсир, кешки пайыт, хуфтон намазлары болып табылады. Намаз оқыўға кирисиўден алдын дәрет етиў буйрылған. Намаз Аллах хамду мактаў оқыў, намаздан кейин өз ниетлерин айтып, одан мархемет тилеўден ибарат. Исламда күнделик бес ўақыт намаздан тыс -қары, зәрүрли жумыслар алдынанда худоға сыйыныўды талап етеди. Тағы Ислам динидеги киси хәр жылы рамазон айында бир ай руўза тутыўы керек.

Хаж етиў кебиrolар дәўиринде жүдә шеклеп қойылған еди. 1991 жылдан баслап, бул илажға кең мүмкиншилиқ жаратылды. Нәтийжеде Республикамыздан хәр жылы миң- лаған кисилер хажға барыўға муўапық болды. Хәржылы хаж сапарына мусулманлардан 4000-5000 киси барып келетуғын болды.

Исламнинг бес тийкарғы сүтинлеринен бири болған, Хаж зул- хижжа айында, Ислам мүқаддес қала есапланған Маккаға барыў ондағы Мүқаддес жайларды зыярат етип, хәр қыйлы диний үрп-әдет хәм дәстүрлерди орынлаўменен Мадинаға барып, Пайғамбар Мухаммад (с. а. в.) қабирлерин зыярат етиў, Ислам дининиң бесинши әмеллерин орынлаў болып табылады. Бунда мусулман киси өз шаңарағын экономикалық тәрәпинен тәмийинлеп, балаларыны уйлендирип шаңарақтан экономикалық тәрәпинен қутилса, хаж етиўге қурби етса хажға барыўы мүмкин. Бул Исламдаги бесинши рукнини орынлаў болып есапланады.

Хәр бир динниң айрықша дәстүрлери системасы, байрамлары болады. Диний дәстүрлер диний ықтықат, сыйыныўдың әмелдеги аңлатпасыны қурайды. Диний қәдириятлар, дәстүрлер диний ойда саўлелендириў, ықтықатлар жүзеге келиўи менен пайда бөле баслайды. Булардың жүзеге келиўи деген басланыўий адамлар, кейинирек уруў хәм қәўимлер турмысындағы за'ру'рли ўақыялар-перзент туўылыўы, жасы толыўға жетиў, жалғыз некели шаңарақлар

жүзеге келген болса, шаңарақ қурыу менен байланысly болған. Ислам жайы лған орынларда қурбан хайт кең байрам етиледі. Мусулман мәмлекетлерде бул хайтга тайынлық үлкен болады; мешитте арнаулы сыйыныу болады, ұаз сөйлеушилик-амри белгили етиледі. Хайт үш күн дауаметеді.

Қурбон хайти күнлери мусулманлар өз әке-аналардыңлары, ғаррылар хәм пенция -нерлерди барып көредилер, оларға қолынан келген жәрдемлер ин рейимсиз, хүрметин өз орнына көядылар, қурбанлық ушын шоқмарған буйымлардың гөшидан бир бөлегин өз урууы -аймақларына, атап айтқанда кем тәмийинленген шаңарақларға, тул-сорлыларға тарқатадылар. Қурбанлық дәстүриниң тағы бир режими шоқмарған буйымлар гөшидан тамақтаярлаб, худаи формасында жыйынлар өткередилер.

Мусылманша жыл есабы-айий шамалау-календар бойынша шаббон шеше таусылғанынан кейин рамазон шеше басланып, ол жағдайда 30 күн рууза тут ылады. Диний тәлимотда мусулманлардан рууза тутыу процессиндемоҳи рам азон сыйыныуын орынлау зәрүр деп есапланады. Ол жағдайда Қурьон қуран оқыуы менен бирге, қайыр-сахауат, дууа өтиниш лер етиледі.

Сонлықтан, хәр бир мәмин-мусулман бул ойни ғәнийбет билип, өзин асте қудай жолына бағышлап кеше кундыз ибадат-сыйыныу бирла бир күн да рууза тутыуды келмей қалыу етпеслик керек деп есаплаған. Тағы Ислам тәливзти мусулманлардан рамазон айында Аллахдан өзгүнәлериниң к ешиуди сорап, тәубе етиу етиу менен бир ўақытта инсан ушын қолайсыз болғ ан жахлу ғәзеп, тилазарлық, турпайылықлардан еркин болып, киши пийилли к, адамшинавандалик, қарапайымлық сыяқлыпазылетлерди өзине сиңдириб барыуы зәрүр деп есапланған.

Ислам тәлимятида, рууза ҳаққында жазылған хәр қыйлы диний дереклерде рамазонайының мазмуны, әҳмиети, ол жағдайда мусулманлардың миннети хәр тәреплеме анықлама бернген. Рууза айының хәр бир күниниззет леу, ифторликка бөлек итибар бериу нәзер де тутылған.

Пайғамбар Мұхаммад (с. а. в.) 30 күн рууза айының үш дахаға ыдырауыны тән алыу етип, оны сондай анықлама берген:

«Бул моҳи шарыф оғада уллы бир ойким, оның биринши он күнлик қаланың бир бөлеги дахаи рахмет деп аталады, яғный Алланиң рахмети өз бенделерине турақлы майылиб турадыған күнлери болып табылады. Екинши он кунлиги-дахаи магъфират, яғный Аллах өз бенделериниң гүнәу масүйбет-иден өтип авф етип жиберетуғын күн. Үшинши он кунлиги «итқун минан нор», яғный Аллах өз бенделерин оти дозақтан азат етип жиберетуғын болжаулы күн».

Роуза тутыу мусулманлар ушын көп әсирлерден берли әдет көринисине кирген болып, оның инсан организми ушын арнаулы бир пайдасы ҳаққында т еологияшылар пикирлер билдириуген, яғный бир ай дауамында руузатутқан адамда «тозаланиш», «паклениу» жүз болады. Организм артықша шығындылардан тазаланиб киси сезими жеңиллеседи. Соны итибарға алып, д индарлар менен бирге Исламнинг барлық талапларыны толықатқармайтуғын

кисилерде да руўза тутыўға уқыплық бар.

Рамазон (Руўза) шеше шаввал айының 1 күнинде рамазон ҳайти-ийд ал питир өткерил еди. Ҳайтнинг атынан да белгили болып турыпты, олда, руўза тутмаганлар да, бир ай руўза тутқан мусулманлар да руўзадан кейин жанбасына қарай питир руўза бериўлери нәзерде тутылған. Ол пул ямаса азықтүлик формасында қорениш, кем тәмийинленген адамларға мешитке бери леди. Бул ҳайт да үш күн даўам етеди. Ҳайт күнлери ҳәр бир диндар өткен кү нлери ушын өзинеөзи есап бериўи, руўза тутмаган ямаса оны бузгани ушын б елгиленген муғдарда намаз оқыўи, закат бериўи, арнаўлы бир күн даўамында руўза тутыўи зәрүр депесапланған. Руўза ҳайтни кең белгилеў әдет, дәстүр к өринисине кирген. Ҳайтнинг биринши күни ерте менен барлық мешитлерде мусулман аҳли топланиб, ҳайт намазын имом-хатиблар бошшилиғида оқыйдылар. Неке қыйғанда оқылатуғын пәтия тыңлайдилар. Үш күн ҳайт даўамында кисилер өз әке-аналардыңларын барып көредилер, оларға сыйлықсәлемлер тапсырадылар. Мархұмлар жасап өткен үйлерге, олардың кәбирлерине барып дуойи пәтиялар етедилер, гейде үйлериндехудойилар уюштирадилар. Буннан тысқары мусулманлар ушын ҳайт күнлери тул сорлыларды барып көриў, олар ҳалидан хабар алыў, әсиресе за'ру'рли есапла нады. Рамазон шеше таўсылған күнлери питир-садақа (питир руўза) ҳәр бир жан басына бир күнлик тағам есабында жарлы, жуқа адамларға жылаўб беред илер. Затан, закот ал питир нағыз өзи мақсетте жылаўб алынады. Жоқарыда айтқанымздек, руўза таўсилиўына үш күн қалған түн «лайлатул кадр» кешесин мусулманлар байрам менен өткередилер.

Руўза күнлериниң ең мұқаддесирамазоннинг мине сол 26 ден 27 ге қоралы қойлар туни диндор кисилер көз жәнжеллесий, арши аьладан келетуғын можиззени күтеди.

Исламда Мухаммад пайғамбардың арши аьлога шығыўы-кудайдың алдына барыў бөлек нышанланады. Рәўиятларға көре, Мухаммад ережеп айының 27-күнинде ал Қанатлы ат атлы таң қалғандай отда түнде Маккадан Қуддуси шарыфга, кейин ондан Аллах тахти-арши-аьлога моььжизали сап-ар еткен; Алланиң марҳаматига ие болып, ол менен сәўбет курған. Бул сәўбет даўамында Мухаммад 99 мың сөз айтқан.

Қудайдың алдына барыў байрам сыпатында Палестинада халифалар ҳүкимранлығы орнатылып, Қуддус шарыфнинг мұқаддеслиги тән алыў етилг соң, бул қаладағы мұқаддес жайлар тавоф етиңа басланғаннан кейин белгилеў әдет болған. Оны белгилеў дәўиринде мусулманларға Аллах тек беккем ықт ықатлы бенделериньгина бундай марҳаматина ылайық етиўи туўрысындағы пикир сингдирилиб, Аллахга және оның елшисинесадықлық м енен хизмет етиў зәрүрлиги исеними олар кеўилинде беккемланганди. Тағы б ир диний байрам ашуро болып, оны шиа бағдарыдағы мусулманлар нышанла йдилар. Бул байрам тағы «шахсей-вахсей» деп да аталады.

Ашуро салтанатлы мотам күни болып, мусулман руханийлардың бүйдеўлеринша, Мухаммаднинг ақлығы, халифа Алининг улы имом Хусайннинг «дин хәм әдалат» жолындағы «азобли өлиўи» яды ушын белгиле

нген.Негизи Хусайн динге сыйыныў жолы менен бирге хукимет таласып, феодал гүреслерде өлген болған. Халифа Али өлтирилген, оның улы мийрасхоры Хасан хәкимиятты Сирия ноибі Муовияға тапсырған. Буның улы хәм мийрасхоры Язид И болса Ислам қағыйдаларын бузыўда айблагған хәм оған қарсы диний қарсыласылық күшайған. Хусайннинг Куфа қаласы халқын Язид И га қарсы шығарыўға умтылыўы ҳаққындағы хийле фоцусы хеш қандай нәтийже бермеген хәм ол 680 жылда Карбало сахраында киши отряд менен ҳалок болған.Әне сол мунасәбет менен ашурони тийкарынан ши а мусулманлары нышанлайдилар. Сол күни динге берилген шиалар өзлерине азап берип, ашыўға минийге түседилер. Бундай байрам адамлардың жағдайы психикасига өзунамсыз тәсирин өткермай қалмайды.Исламда мұқаддес күнлерден бири жума күни болып табылады. Ислам кең тарқалған мәмлекетлерде жума дем алыў күни деп дағаза етилген. Сол күни тақыўа мусулманлар өз күнлерин тоатсыйыныў менен өткередилер. Оның мұқаддес күн деп есапланишининг себебин руханийлар төмендегише анықлама бередилер:Аллах әлемди жаратыўды жума күни баслаған. Мухаммад да, Али да жума күни туўылғандар. Мухаммад 622 жылдаМаккадан Мадинаға жума күни хижрат еткен. Исламнинг «шуъласи» да оламга әйне жума күни түскен. Усының себебинен мусулманлар жума күнин уллылагандар.Бул күнлерде мешитлерде Қурьон оқылады, ўаз сөйлеўшилиқ етиледі,диндорлар болған хожалықларда худойи өткериледи. Сол күн пайғамбардың еткен жумыслары туўрысында гүрриң етиў савоб есапланады.Ғәрезсизликтің дәслепки жылларынданоқ Республикамыз мусулманлары талабыны есапқа алып, Президентимиз И. Каримов арнаўлы хуким менен диний байрам, атап айтқанда Рамазон ҳайти хәм Қурбон ҳайт күнлеридем алыў күни деп дағаза етилди. Бул хукимди халқымыз қанаатланыўшылық менен қуўатлади хәм ҳайтлар кең байрам күнине айланды. Тап соның менен бирге, халқымыз арасында әйjemгиден нышанланып келинсипатырған «Наўрыз», «Қызыл гүл», «лала сейли», «Байшешек» сыяқлы байрамлар да тикленди; жаңа-жаңа бағлар хәм дем алыў мәканлары жүзеге келиў етилип атыр; булардың қурыў ушын путкил халық өз тилеги мененжәрдемлери өткерилмекте.Ҳақыйқаттан да, әсирлер даўамында қәлиплескен бундай диний қәдриятлар, байрамлар, халық сейиллери хәм дәстүрлерин буннан былайлық да халық арасында кең жайыў мақсетке муўапық болып табылады. Себеби оларға болған мунасәбет жергиликли халықлардың көбиси ойда саўлендириўинде миллий дәстүр деп қаралиб өтеў етиледі. Бул орында миллийлик менен динийлик анағұрлым уйқаслашғанлигини көремиз.

Политеизмден монотеизмге өтиў дәўиринде араблар руўхыйлығы.

Араблар ярым атаўыда Ислам дининиң пайда болыўы Рамазан яки Қурбан ҳайттан алдыңғы күнинде

«коп қудайлық» ықтықаты хуким сүрген. Олардың руўхыйлығы, үрп-әдетлерине, диний дәстүрлери да әне солықтықатға уйқас түрде көрсетилген.

Көп қудайлық ықтықаты мазмұныға киретуғын нызам-қағыйдалар басқа шығыс халықтары сыяқлы арабларнинг да тарийхый раўажланыуы басланыуи басқарыу принцидан баслап туқымгершилик қәниге силик хәм қәўим мунасәбетларининг қәлиплесиуи менен байланыслы халда раўажланған. Дәслепки диний идеялардың келип шығыуы хәм раўажланыу етыўде инсанлардың дүняны билиу, атап айтқанда, абстракт ойлаудың раўажланыуы зәрүрли бир басқышны шөлкемлескен. Инсанның ойлауы тәби ят, жәмиеттеги зат хәм хәдийселерди сезимий ақыл етиу менен характеристики каланады. Басланыуий жәмиет ағзаларының дүнядағы зат хәм хәдийселер ҳақ қындағы қыяллары улыўма белги хәм айрықшалықларды ажратған халда оларға тән улыўма түсиниклер жаратыу, яғный абстрактластырыу қәбилетине ие болмаған. Социаллық раўажланыудың арнаулы бир басқышындағы инсанлар да ўақыялықдың айырым тәреплерин абстракт тәрздеойда саўлелендириу мүмкиншиликлери пайда болған. Абстракт ойлаудың буннан кейинги раўажланыуы инсан әрман-қыялларын -ың әмелдеги дүня шеңберинден шығып, ўақыялықтан узақаласип қалыуға, пикирдиң затхәм хәдийседен, сананың материаллықтан алыслау мүмкиншиликлерин пайда еткен. Бул ҳал дәслепки диний қыяллардың келип шығыуына мүмкиншилик жаратқан.

Аравия ярым атауыда Ислам динин пайда болыуы Рамазан яки Қурбан хайтан алдыңғы күнинде урыу қәўим мунасәбетлери пәсеңлеуғе жүз тутған дәуир еди. Басланыуий жәмәәт басқарыу принци жемирилиб, кул иелеушилик жәмиетке хәм жәмиет раўажланыуынң кейинги басқышларын да социаллық өмирде, кисилер ортасындағы материаллық хәм руўхый мунасәбетлерде, атап айтқанда үрп-әдет, етика-әдеп, турмыс формасында зәрүрли рол ойнаб социал хәм индивидуал (күнделик) санада саўлеленген. Диний қыялларды қәлиплесиуи хәм раўажланыуда психик (психик) тасирди айрықша орны болған. Хәр бир инсан, социаллық группа хәм динга исенетуғын адамның психик жағдайлары, мысалы жағдай-руўхыйлықы, сезим-сезимлеринде жүз болып турадыған психик процесслер хәм олардың диний ықтықат механизмлары болып табылады; булар адамда диншиллыклықды пайда етыуға, ол жоғалған болса, қайта қайта тиклеуғе хәм диний тәлимиятларин үйрениу, өзлестириуғе қолай психик жай таярлайды. Булар тын ышсызланыу, хәсиретруўхый азап, ғұлғула, ашыуға миниу, қайғы, қәўетер, мүсийбет, пәлекет, күлпет сыяқлы психик кешинмаларәқибетинде пайда болады. Диндиң инсан руўхыйлығындағы бундай аўхали яки жеке және социал бөлимлерге бөлинеди. Араб қәўимлериндеги хәр қыйлы диний ықтықаттың қәлиплесиуи түбири олар социаллық тарийхый раўажланыудың басып өткен басқышлары менен байланыслы. Тарийхан араб қәўими ағзасының жеке диний кешинмалари хәм ықтықаты қәўим ықтықаты менен жақынластырылған хәм барлық қәўим ағзалары ушын бирден бир диний ықтықат буты қәлиплескен. Албетте хәр бир қәўимниң ықтықат ететуғын буты (Қудайы) бирўақытта пайда болмаған. Олар араб қәўимлерини

ң социаллық экономика лық хэм идеологик исенимлеры тийкарында өлпөң қәлиплескен.

Басқа халықлар сыяқлы әййемги араблардың диний қыяллары гәпине тотемизм, фетишизм, анимизм, тилсимлик (магия) хэм өткен заман үримпутаклары рухына сыйыныўды киргизиў мүмкин. Олар басланыўийадамлардың диний ықтықаты болсада араб қәўимлери турмысында, хәтте олардың элементлери хәзирги заман динлеринде да ушрайды.

Тотемизм-хиндлер тилиндеги «О тотем» (оның руы) деген сөзден келип шыққан. Тотемизм алғашқы жүдә әпиайы диний исенимнің бир түри болып, әййемги замандағы ру-қәим ағзаларының мәлим бир хайан, өсимлик пенен ғайрытәбийий байланысы, жақынлығы, ағайинлиги болған деп, бул хайан хэм өсимликлерди муқаддеслестириден ибарат. Тотемизмнің мәлим бир адамлар топарының тәбият, атап айтқанда, сыртқы орталық пенен байланыслылығын аңлатышы дәслепки формаларынан еди. Хәр бир қәим яки ру өз жағдайын хамде имканиятларын көзде тутып, айырым хайанларды аңлар хэм олар ҳаққында жетерли мағлыматларға ийе еди. Бундай хайанларды жақыннан били олардың ру менен жақынлығы яки ағайинлиги болса керек, деген көз-қарасты келтирип шығарған. Нәтийжеде айырым хайанлар, кейиншелли болса өсимликтің айырым түрлери де мәлим бир ру ағзаларының ата-теги-тотемидур, деген көз-қарас қәлиплесиине алып келген. Сол себептен кейиншелли ру ағзалары тотемнің «жәрдемине» көз тиккен, оны муқаддеслестирип, өз қәендерлери деп есаплаған, сыйқыр жолы менен оған тәсир қылыға урынған. Тотемге сыйынылған, ол қорғалған, қәдирленген, оны атып өлтири, же қадаған етилген. Тек айырым жағдайларда, яғный байрам күнлеринде тотем есапланған хайан яки өсимликті арналы дәстүрге әмел қылынған ҳалда же мүмкин болған. Ру ағзаларыда сонда ғана тотемнің күш-қуаты адамларға өтеди хэм ол келесиде де рудың қәендери болып қалади деген көз-қарас болған.

Араб қәимлеринде тотемге исеним қылыды хайанлар аты менен аталатуғын асад (арыслан), бахр (боталақ), саълаб (түлки) қәимлеринен билсе болады.

Тотемлерге исеним қылы әййемги барлық халықлар ушын хос қәсийетлерден бири болған. Мәселен, тотемизм исенимлери негизги австриялыларда кең сақланғанын олардың рулары атамаларынын били мүмкин. Олар руларды конкрет хайанлар (кенгуру, ақ өгиз, қара өгиз сыяқлы яки айырым өсимликлер) аты менен атаған.

Тотемизмнің элементлерин хәзирги динлерде де көри мүмкин. Мәселен, хиндуизм дининде пил, сыйыр, маймыл, жылан сыяқлылар муқаддес хайанлар есапланған. Өзбеклерде қарлығаш, қумыры, ләйлек, құк ғарғаны муқаддес қуслар деп хұрметле хам тотемизмнің көринислеринен бири. Орайлық Азия халықларында, атап айтқанда өзбеклерде мүшелге қарап ақыт есабын шығары тотем исеними менен байланыслы. Мәселен, ата-

бабаларымызда адамлардың жасын яғный туылған күнінен баслап қанша жасағанлығын мүшел арқалы, мәлим бір хайан атлары менен аталған жыл есабынан келтиріп шығары әдеті болған.

Мүшел монгол, қытай хәм пүткил түркий халықларда кең тарқалған жыл есабы болып, онда жыл айлары 12 хайан аты менен аталады: тышқан (муш), сыйыр (гав), жолбарыс (паланг), қоян (харгүшт), балық (наханг), жылан (мор), ат (асп), қой (гүсфанд), маймыл (хамдуна), таық (мурғ), ийт (сак), доңыз (хүк) усылар қатарына киритилген.

Халқымызда, әсиресе мусылманларда тотемнің элементлерінен болған мүшелге исеним қылы еледе аз болса да даам етпекте.

Анимизм-(латынша “анимус” - жан, рух) әйемги заман динлерінен бири, адам рухының бар екенлігіне исениден ибарат. Анимизм тәбияттағы бұйымларды иләхийлестіри, хәр бир денеде рух бар, денеден тысқарыда да жан бар, деп есапланады.

Анимистлик көз-қараслар бәрше халықлар тарийхындағы динлерде жан хәм рух хаққындағы түсиниклердің қәлиплесиінде әхмийетли рол ойнап келген. Анимизм хәр бир адамда оның өмири хәм санасының дереги болған жан бар, деп түсіндірген. Дәслепки анимистлик көз-қарас жанды сая яки хаа менен бир, деп билер еди. Мәселен, Арқа Америка халықларында сая менен жан, әйемги арабларда жан менен қан, Гренландияда болса дем алы менен жан бирдей атама менен аталады. Анимизм адамда әлем хаққындағы көз-қарасларды қәлиплестіри, предмет хәм кубылыслар қәсийетлерин терең үйрени, жан хәм рухлардың тири деп тапқан. Сол дәуірде жанның өлмеслігі хаққындағы көз-қарас пайда болған. Себеби әйемги адамлар өз денелерінің дүзилісі туралы толық бир түсиникке ийе болмай, хәттеки уйқы хәм түс көридің себеплерин де түсіндіре алмаған. Соннан кейин алғашқы адамлар инсан денесин басқаратуғын қандайдур айрықша бир күш болып, адам өлненнен соң ол күш, яғный жан денеден шығып кетеди деген көз-қарас пайда болған. Нәтийжеде жанның денени тәрк еткеннен кейинги искерлігі қандай болыы хаққында ойлай баслаған. Алғашқы адамлар өзлерин тәбияттан ажыратып қоймаған. Соның ушын олар өзлери менен бир қатарда хайан, өсимлик, хәттеки мийнет қураллары, кейиншелли, су, тоғай, гүлдирмама хәм басқаларда да жан бар, деген көз-қарасларды келтиріп шығарған. Профессор А.Хасанов араблардағы жоҳилия дәирин түсіндирип, былай дейди: «Айырым бадаий қәимлер әйемги мысырлылар сыяқлы инсан өлиминен соң оның «Жаны» жасада даам етиине исенген. Мархұмның гөринен түйени сойып көми жағдайлары бұған ысал бола алады. Анимизмнің бир түри сыпатында «жин», «ажийне» түсиниги хәм әйемги арабларда кең тарқалған».⁷ Буны илимде гилозоизм деп атайды.

Жан хәм рухларға исени бәрше динлерге тән. Диндарлардың пикирине көре, жан бәрше адамларда болып, қудай ең жоқары рух есапланады. Периште, шайтан сыяқлылар хаққындағы көз-қараслар өз мазмұнына көре қурамаластырылған анимизм. Адам Өлгеннен соң денеден шығып кететуғын

⁷ Хасанов А. Макка ва Мадина тарихи.-Т.: «Мещнат», 1992.-Б. 47.

жан бар, деген көз-қарас тереңлесип барған. Демек, адам өлгенде жан шығып кетип, жасай береді екен, оның өзі мәңгі жасайды деген түсиник пайда болған. Мәңгі рух хақындағы көз-қарас әне усы бағдарда қәлиплескен. Рухларға исени эрахларға исениди келтирип шығарған. Арабларда да өтмиш ата-бабалары рухына сыйыны, оларды диний исениминде кең орын алған.

Жан хәм рухлардың өлмеслиги хақындағы әййемги анимистлик көз-қараслардың элементлери хәзирги бәрше динлерде сақланып калмақта. Мәселен, диндарлар көз-қарасларында өлген адамлардың эрахын жоқла, оларды тири адамлар сыяқлы хәмме нәрседен хабардар, деп түсини бар. Усы себепли жан хәм рухларға атаб қурбанлық, қайыр-садақа бери әдетлери еле ушырап турады. Гейде өлген денени кийимлери менен жерле, жанына су, ақатлар қойы әдетлери де анимизмнің көриниси. Өзбеклерде эрахлар хақындағы көз-қараслар, оларды еслеп пийшемби ақшамы алдынан шыра жағы, қәбристанларға барып Қуран сүрулеринен оқы анимизмге болған исеним формаларынан бири.

Фетишизм-(фетиш-француз тилиндеги «фетико»)- тумар, бут, елес деген сүзлерден алынған) материаллық бұйымларда ғайритәбийий қәсийетлер бар екенлигине исенип, жансыз нәрселерге сыйыны. Алғашқы адам санасында хәр қыйлы материаллық бұйымлар-та, жартас, терек, кейиншелли түрли хайанлардың сүйеги, пәри, тумар, хәм басқаларда ғайритәбийий күшлер бар, деген көз-қарас пайда болған. Өзлери жүзеге келтирген бундай күшлерге өзлери сыйына баслаған. Алғашқы дин формаларынан бири болған фетишизм бәрше халықларда диний көз-қараслар қәлиплесии менен үзликсиз байланысly. Араб қәимлериниң түрли материаллық нәрселерден исленген бұйымлары фетишизмнің айқын үлгиси.

Фетишизм политеистлик (көп қудайлық), хәттеки монотеистлик (жеке қудайлық) динлеринде хәзирге шекем сақланып келмекте. Мәселен, христианларда крестке (атанаққа) сыйыны, мусылманлардың болса түрли өсимлик түрлери - седана, көзтикен, қалампирмоншақ, ашшы бурыш, әдираспан, жийде, тереклерден - ғоза, шынар, шырша хәм басқалар муқаддеслеслестирип, басқа бұйымларға, атап айтқанда адамларға тәсири яки жәрдеми болыы мүмкин деген көз-қарас пайда болған. Бундай қәсийетти татасларға, түрли бұйымларға да тән деген ғайритәбийий пикирлер қәлиплескен.

Арабларда исламға шекем бар болған кўпқудайлық дәиринде иконаларды соғы хәм оларға сыйыны да фетишизмнің көриниси. Дереклердің көрсетиинше, мәселен, Қурайшлардың Кааба ишине хәм этирәпына қойылған иконалары арасында ең уллысы хәм белгилиси Хубол еди. ол қызыл ярым қымбат бахалы тастан исленген қолсыз формадағы инсан болып, қурайшлар оған алтын қол қурастырған,⁸ өзлери болса оған сыйынған.

Фетишизм диннің алғашқы ажыралмас бөлеги. Хәзирги ақытта айырым ақкеил, фанатиклердің түрли тумар, көзмоншақ хәм басқаларды

⁸ +аранг: Хасанов А.-Б. 49.

тағып жүриі, тереклерге шүбереклерди асыы, ийис шығарыы усындай денелерди иләхийлестири, олардың караматлық күшине исени фетишизм диний исенимининң ең характерли көриниси хәм қалдығы.

Шаманизм-алғашқы топар дүзим жемирилиі дәиринде пайда болған анимистлик исеним хәм ибәдаттың кең шеңберине киретуғын әйемги диний исенимлерден бири. Оның өзине тән қасиети - адамлар арасында түрли рухлар менен қатнасықта бола алатуғын шаманлар қәбилетине исени. Шаманларға, сондай-ақ, келешекти алдыннан айтып бери, кеселди емле, өлгенлерди соңғы жолына шығарып салы, тәбиятта қәлегенинше өзгерис қылы киби қасиетлер киреди. Кўпқудайлық исеними хуким сүрген араб қәимлеринде шаманлықтың рух пенен адам ортасындағы байланысты тикле, қатнасықларды орнаты сезими кии хәрекетлер бар еди. Өтмиште шаманлардың рух пенен байланысы шаман домбырасы яки караматлық музыка атқарыында түрли дәстүрлерди орынла процессинде ашыланып, халдан тайғанға шекем атқарылған. Шаманизм өтмиш динлер сарқыты сыпатында айырым жағдайларда ушырап турады.

Магия (сыйқыршылық) - инсанға, хайанға яки тәбият хәдийселерине ғайритәбийий жол менен тәсир көрсети мақсетинде орынланатуғын ис-хәрекет.

Сыйқыршылық хәрекетининң формалары түрлише болып, олар турмыстың хәр түрли тараларында қолланған. Мухаббат магиясы, емле магиясы, ислеп шығары магиясы, душпанды жеңи магиясы киби сыйқыршылық ибәдат хәм хәрекетлер әдеир кең тарқалған. Мийнет пенен байланыслы болған магик хәрекетлер алғашқы адамлар өмиринде айрықша орын ийелеген, яғный олар тиришиликке керек болған нәрселерди табыдан алдын усы буйым яки қубылысқа байланыслы болған магик хәрекетлерди орынлаған.

Ислеп шығары жетискенлигине арналған сыйқыршылық хәрекетлер, ислеп шығары характерине қарап, түрли формаларда хәм хәр қыйлы мақсетлерде өткерилген еди. Алғашқы топар ағзаларының улымалық мәпине тән болған бундай хәрекетлердинң элементлери араб қәимлеринде де ушырар еди.

Исламнан алдын араб қәимлеринде алғашқы дин формалары элементлерине исеним қылыдан тысқары та, су, боран, қуяш гүлдирмама кудайы киби көз-қараслары болып, оларға хәр бир қәим өзине тән дәрежеде исеним қылар еди.

Исламдан алдын Арабыстанда сондай-ақ, еврей хәм христиан топарлары болғанлығы тарийхтан мәлим. Олардың араб қәимлери яки топарлары менен жақын байланыста болыы тек мийнет искерликлериндеги өз-ара байланыслары болмастан, бәлки диний көз-қарасларында да бир-бирине тәсири болған. Мәселен, Палестина аймағында әйемги заманларда дийханшылық хәм шарашылық пенен шуғылланған көшпели еврей қәимлери жасаған. Бул қәимлерде араблар сыпатында анимизм, магия, фетишизм, сыйқыршылық хәм түрли өсимлик хәмде хайанларға сыйыны хукимранлық

кылған. Еврей қәимлери өзлерин мәлим бир хайанлардың атлары менен атаған. Иудаизмнің «муқаддес» кітаптар топламында хайанларды хәм өсимликлерди, тәбияттағы қорқынышлы, стихиялы күшлерди, әрахларды хәм басқаларды уллыла излери бар.

Ислам дини пайда болыы қарсаңында арабларда политеизмнен монотеизмге өти хәрекеті, арзы-үмити болғанындай, иудаизмде де политеизмнен монотеизмге өтемен дегенше бир қанша тарийхий процессти бастан кеширген. Бул процесс алғашқы топар системасынан қулшылық жәмийетине өткенге шекем болған дәирди өз ишине алады. Мине усы тарийхий дәүирде еврей қәимлери кўп қудайларға исеним қылған. Хәр бир қәимнинг, хәр бир ру, хәтте қаланың өз қудайы болған; материаллық әлем кубылысларының хәр бир топары өз алдына қудайдың аты менен байланысқан. «Сениң қалаларың қанша болса, қудайлардың қаласы да сонша», делинеди Таврот жазыларында. Иудаизмдағы жергиликли әлийелер есапланған Иса (Иисус), Навин, Ибрайым (Авраам), Исхак (Исаак) Ёкуб (Иаков), Юсуф (Иосиф) сыяқлылар басқа динлерде, атап айтқанда исламда пайғамбар деп тән алынған.

Арабстан Ярым атаында иудаизм менен бир қатарда монотеистлик тәлийматты үгітлеши христиан топарлары да бар еди. Олар Арабстанга шама менен ерамыздың басларында кирип келген болыы мүмкин. Мәселен, 471-жылдан баслап христиан ширкелери Әййемги Шығыс ширкелери деп атала басланған. Христианлықтың бир тармағи болған несторианлар болса, ең алды менен, Оссуриялылар арасында тарқалған. Булардың диний топарлары хәзир де Сирияда, Иракта, Иранда хәм Хиндистанда бар. Арабстан ярым атаында исламның жүзеге келии алдында еврейлик, христианлық, хәттеки зардуштийлик хәм монизм тәлийматлары бул аймақларда кең тарқалғаны ҳаққында жазба мағлыматлар бар. Бул динлерге исеним етиши қәимлер менен араб қәимлериниң байланыслары бар болып, бир-бирине тәсири сезилерли дәрежеде болған. Яғный, мийнет искерлигинде, сада-сатық ислеринде, хәттеки үрп-әдет, турмыс тәризи, рухыйлығының раажланыында өз көринисин тапқан.

Араблардың исламнан алдыңғы рухыйлығы олардың жаса жағдайы, мийнет искерлиги, рухыяты, дунёқарасының қәлиплесии болса бар политеистлик (көпқудайлық) динлери тәсиринде болған. Усы нәрсе белгили, иудаизм хәм христианлықта политеизмнен монотеизмге өти исламнан алдын жүзеге келген. Исламда болса бул процесс VI асирдиң хәм VII асирдиң басларында пайда болды.

Ислам хәм басқа дүня динлериниң политеизмнен монотеизмге өти тарийхи бул процесстиң мәлим бир эволюциясы дәири өтии нәтийжесинде жүзеге келиин көрсетеди. Араб халықларының рухыйлығы сол дәүирдеги турмыс тәризи, диний исенимлери шеңберинде қәлиплескен хәм раажланған. Ислам дининиң пайда болыы менен олардың рухыйлығы, өмир тәризи хәм көз-қарасларында әсте-ақырын түпкиликли өзгерислерге алып келген.

Ислам рухыйлығы хәм ағартышылығының шахс хәм жәмийет қатнасықларына тәсири.

Ислам рухыйлығының мазмунни Қурани кәрим хәм хәдислерде, оларға тийкарланған ислам философиясы, суфизм, әдеп-икрамлылық мәселелерине бағышланған дунялық хәм диний алымлардын шығармаларында өз сәлесин тапқан. Бул билимлерди ен жайдыры ислам ағартышылығы шеңберине киреди.

Ислам рухыйлығында инсан камалатына айрықша әхмийет берилген. Яғный инсанның қәлиплесии ушын диний билимлер менен бир ақытта дунялық билимларди пухта ийелеп хақ жолдан тайма, өмирде жақсы излер қалдырып, ийман-исеним хәм ҳидаят жолында уллы мақсетлар менен жасаға шақырылған. Шахстың әдеп-икрамлылығының қәлиплесиинде, шахс хәм жәмийет қатнасықларында диний тәлиймат хәмде оның қадриятларының орны үлкенлиги айтылған.

Ислам тәлийматына көре, аркони ад-дин талапларына толық әмел қылышы адам ушын бул тәлиймат биринши орында турады. Бундай адамның көз-қарасында жер хәм аспанды, болмысты бәрше тири жанзатты, атап айтқанда инсанның өзин де Аллаһ жаратқан деп түсиниледи. Мәселен, Бақара сүресинде былай делинеди: «Ол» жер хәм аспанның жаратышысы. Бир исти қилатуғын болса, «Бол» деса, болды, ол болады». (2:117).⁹

Исламның суннийлик хәм шиалық бағдарларындағы бәрше мазхаблар инсан шахсы хаққында дерлик бир қыйлы пикирди баян қылған. Тек ислам философиясында, суфизмде бул мәселе еледе қурамалы мазмун хәм форма орын алған.

Суфизм тәлийматы тараында ири изертлелер авторы Н.Камилов айтқанындай, суфизм Орта Азия философиясы раажланыындағы көп әсирлик тәжирийбелерин өз ишине алып, оны раажландырған, дин хәм философия, ҳикмет хәм вахдат, калам хәм хадис илимлерин бирлестирген, иләхий билимлерин бирлестирген, булар менен дунялық илимлерди байланыстырыға хәрекет қылған.¹⁰

Алымның «Хилват» хәм «Узлат» хаққындағы Имам Газзалий пикирлериниң анализи диққатқа ылайық. Суфизм жолына кириден алдын хәр бир адам (еркек) шаңарақ ағзалари мәплерине зыян жетпеиниң есабын қылы, егер сондай қылмаса «Узлат»қа кири гүна екенлиги тийкарланады.¹¹

⁹ +уръони Карим. Таржима ва изоцлар муаллифи Абдулазиз Мансур, масъул мушаррир Щамидулла Караматов:-Т.: 2001.

¹⁰ +аранг: Камилов Н. 1-китоб-Т.: 1996. Б-13.

¹¹ +аранг: Камилов Н. 1-китоб-Т.: 1996. Б-13.

Бул жерде шахстың шаңараққа, жәмийетке қатнасығы иләхий қәдрият арқалы қаралыы менен бирге басқа факторлардың роли бийкар етилмейди. Мәселен, алымлардын алып барған изленислери нәтийжесинде Қураны Кәримде «Илим» сөзи 750 мәрте, «ақл» сөзи 50 мәрте тилге алынғаны аниқланған. Демек Қураны Кәрим хәм басқа диний дереклер инсан (шахс) ақл-закаатын дәретишилик тәрәпке бағдарлаға жол ашады. Ислам пайда болған дәслепки әсирлерде яғный VII әсирдің ақыры хәм VIII әсирлерде усы диний: тәлийматта түрли мазхаблар, бағдарлар қәлиплесе баслады. VII әсирдің екинши ярымында дәслеп Харижийлер (Ал-Хавориж, харажадиннен шығы мазмунында) бағдары қәлиплеседи, соң дәне еки ири ағым - суннийлик хәм шиалыққа ажыралған. Бул еки бағдардың хәр биринде кейиншелли бирнеше хуқықый мазхабларды қәлиплесип исламның раажланыына өз үлесин қосқан.

Халқымыз тарийхынан мәлим, илим-пән, әдебият, искусство хәм жәмийетлик-экономикалық проблемаларының шешиде дунялық хәм динийликке салыстырғанда көп жағдайда дурыс жантасылғаны ушын жәмийетлик хәм илимий тарада сондай дүняға белгили ашылылар қылынды, олар халқымыздың мәнәий-мәдений мийрасының алтын ғәзийнесинен мунәсип орын алды. Бул ашылылардың ийелери өз заманының, хәттеки хәзирги дәириниң де жетик қәлиплескен шахси екенлигинен дерек береді.

Шахстың жәмийетке хәм керисинше жәмийеттиң шахсқа қатнасығы мәселеси де әхмийетли. Жәмийет, адамлар топарының арналы формасы, раажланыының мәлим басқышында қәлиплесетуғын жәмийетлик қатнасықлар жыйындысы. Жәмийеттиң қәлиплесии хәм қарар табыы узақ тарийхий дәирди бастан кеширген болып, қурамалы процесстиң жәмийетлик хәдийсеси.

Халқымыз өзиниң бир неше әсирлер даамындағы жәмийетлик-экономикалық, илимий-мәдений, идеялық-мораллық раажланы процессинде ояны дәириниң еки басқышын басып өткен. Имам Термизий, Имам Бухорий, Махмуд Замахшарий, Ахмад Яссай, Бахааддин Нақшбанд киби улама, уллы ойшыллырды, Абу Али Ибн Сина, Абу Райхан Беруний, Абу Насыр Фарабий, Ал-Хорезмий, Ахмет Ферганий, Мирза Улуғбек, Алишер Наайы, Амир Темур, Захриддин Мухәммед Бабур киби уллы илим хәм мәмлекетлик ғайраткерлерди жеткерип берген. Бул улама-алымлар хәм ойшыллар ислам ағартышылығына үлкен үлес қосып турақлы өзгерис хәм раажланыда болған жәмийеттиң мазмуны, жәмийет хәм шахс қатнасықларының илим менен дин байланыслары хаққында пикир жүргизи менен бир ақытта мәмлекет хәм жәмийетти басқары мәселелерине де айрықша итибар берди.

Усы мәселелерди шешиде ойшыллар илимлерди классификациялада

диний хэм дунялық илимлерге ажыратпаған жағдайда оларды бир-бирине карсы қоймаған. Бирақ булар еки жантасыда өз алдына қойған максетлери, үйрени объектлеринде бир-биринен парық қылатуғын принциплерди де көрсетип өткен.

Орайлық Азиядан шыққан уллы ойшыллар жәмийеттиң пайда болыы, мазмуны хаққында, шахс хэм жәмийет қатнасықлары, мәмлекетти басқары туралы алдынғы илимий қарашларды илгери сүрди. Бунда араб философы Ибн Рушд алға сүрген шынлыққа ерисидиң еки қыйлы жолын, яғный бири диний, екиншиси илимий жол деп билди. Диний жол менен Қудай хэм оның күдиретин били жолынан ибарат болса, илимий жол болса тәбият хэм объектив әлемди били арқалы әмелге асады.

Уллы ойшыллардың жәмийеттиң пайда болыы, мазмуны, шахс хэм жәмийет қатнасықлари туралы илимий хэм философиялық көз-қараслары үлкен әхмийетке ийе болады.

Бул уллы инсанлар ислам рухыйлығы хэм ағартышылығының шахс хэм жәмийет қатнасықларының қәлиплесии хэм раажланыына қосқан үлеси хәмийше нәзерде тутқан. Өйткени, ислам рухыйлығының шахс камалотындағы орны хэм роли әхмийетлиги атап өтилген.

Жәмийеттиң мәнис хэм мазмуны, шахс хэм жәмийет қатнасықлары хәр бир тарийхий дәүирде жаратылған диний, исламий философиялық тәлийматлар тийкарында түсиндирилип келген болса, жәмийеттиң хәзирги раажланы басқышында олар орнына жоқарырақ тәлийматларды жараты азыйпасын қояды.

Демократиялық хуқықый пухаралық жәмийетти қәлиплестири хэм раажланыды әмелге асыры процесси кетип атырған хәзирги жағдайға адамлар ортасындағы әмел қылышы мораллық, сиясый, жәмийетлик, хуқықый, диний хэм идеологиялық қатнасықларды жақсыла хэм беккемле ушын халқымыз рухыйлығын жетилистириге айрықша итибар қаратады. Шахс хэм жәмийет қатнасықларының мораллық, хуқықый тәреплерин беккемле инсан шахсын қәлиплеститиге, пухаралық жәмийетиниң тийкарларын жаратыға байланысly.

Тәкирарла ушын соралар:

1. Исламий қәдриятлар не?
2. Улыма қәдрият түсиниги ше?
3. Рухыйлық не?
4. Ағартышылық не?
5. Ислам рухыйлығы мазмуны не?
6. Араблар исламнан алдын қандай динге исеним қылған?

7. Политеизм ҳам монотеизм не?
8. Ислам тәлийматында шахс ҳам жәмийет түсиниги қандай?
9. Суфизмде шахс қандай түсиндириледи?
10. Шахс, жәмийет түсинигине ҳам ислам рухыйлығына Орта Азия ойшыллары қандай үлес қосқан?

Әдебиятлар:

1. Каримов И.А. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда манфаатлари-энг олий қадрият.-Т.: «Ўзбекистон», 2005-48 б.
2. Буюк сиймолар, алломалар: Ўрта Осиёлик машхур мутафаккирлар ва донишмандлар. К. 1,-Т.: «Ўзбекистон», 1995-101 б.
3. Кароматов Ҳ. Диний қадриятлар миллий тараққиёт хизматида. Мустақилликнинг етти Наврўзи истиқлолнинг ойдин йўли.-Т.: «шарқ», 1999-102 б.
4. Комилов Н. Тасаввуф ёки комил инсон ҳақида К. 1.-Т.: 1996-272 б.
5. Молик Мурод. Ўзбек қадриятлари (1-китоб)-Т.: «Чўлпон»-270 б.
6. Фалсафа. Қомусий луғат (тузувчи ва масъул муҳаррир Қ.Назаров)-Т.: «Шарқ» нашриёти матбаа акциядорлик компанияси Бош таҳририяти.-2004.-496 б.

4-ТЕМА: ДИНТАНЫҲ ИЗЕРТЛЕҲ УСЫЛЛАРЫ

РЕЖА:

- 4.1. ДинтаныҲға философиялық усыллардың енгизилиҲи.
- 4.2. Дүня динлерин тарийхый-хронологиялық үйрениҲ усыллары

Таяныш түсиниклер: *улыума философиялық, жәмийетлик-философиялық, арналы, улыума илимий, теориялық ҳам эмпирик усыллар, диалектика, системалы қатнас, анализ, сәйкеслендири, абстрактластыры,*

улымаластыры, моделлестир, аналогия, гипотеза, индукция, дедукция, бақла, эксперимент.

1. Динтаныўлыққа философиялық усыллардың енгизилиўи

Бир қатар пәнлер системачы өз ишине алған динтаныўлық оны билиўдин түрли усылларын қоллайды. Басқа пәнлер сыяқлы оған да улыўма философиялық, жәмийетлик-философиялық, арналы, улыўма илимий, теориялық хәм эмпирик усыллар қолланылады. олар диалектика, дизимли жандасыў, анализ, сәйкеслестирив (синтез), абстрактластырыў, улыўмаластырыў, моделлестирив, аналогия (уқсатыў), гипотеза, индукция (жеке қубылыслардан), улымалық нәтийже шығары), дедукция (улымалық жағдайдан жеке жуўмақларға келиў), гүзетив, эксперимент (тәжирийбе өткизив) хәм т.б.лардан ибарат. Булардан тысқары динтаныўлықта өзине тән болған усыллардан да пайдаланылады. Атап айтқанда, дин социологиясында жәмийетлик фактлерди анықлаў усылы нәтийжели жемис береді: хўжетлерди үйрениў, түрли түрдеги сораўлар өткирив – интервью алыў, анкета толтырыў хәм т.б. Алынған мағлыматларды бирлемши қайта ислеў: топарларға ажыратыў, қатламластырыў, статистикалық кестелер дүзив хәм т.б. Дин психологиясында беографияларды анализлеў, жойбарлық тест өткирив, адамлар жекк өмирине тийисли сораўлар өтерив, шахстың келип шығыўы хәм ийелеген дәрежечин изертлеў, жәмийетлик өлшеў сыяқлы усыллар ислетиледи.

Динди изертлеўде усындай жандасыўлар ислеп шығылған, онда қатар жеке усыллар сәйкеслестирилген. Олар бир неше он жыллар даўамында қолланып келинип атырған болып, хәзирде де нәтийжели жемислерди бермекте. Себебли анализ дегенде Себеп ақыбет қатнасықларын үйрени, түрли диний көринислердин жүзеге келиў себеплери хәм раўажланыў бачқышларын анықлаў көзде тутылады. Бундай анализ принциплерине көре, “не ушын?” деген сораў биринши орында турады, себеби дин өз-өзинен түсинилиўи мүмкин емес, өйткени дин өзиниң себепшиси өзи емес. Тап усы, себепли түсиндириў әўеле, инсанлар өмирлик искерлигиндеги әмелдаги қатнасықлардан түрли диний хәм диний емес формаларды ажыратып алыўға жәрдем береді. Тарийхыйлық хәм логикалылықтың жалғызлығынан келип шығып тәрийхый процесслерди логикалық жақтан аңлаў мүмкин болады. Бул болса объекттин хәзирги кўндеги халатын түсинив имкәниятын береді. Сондай-ақ, тарийхыйлық-логикалылық өтмиште болып өткен ўақыя-хәдийселерди аңлаў ушын жол жоба болып хызмет қылады.

2. Дунё динлерин тарийхий-хронологик үйрени усыллари.

Тарийхийлык бир неша қыйлы көринислерге ийе болыы мүмкин. Шежирелик катнас басланғыш дәиринен раажланыдың кейинги басқышларын шығарып алы имканиятын береді. Бул процессте раажланы шынжырының аралық буынларын дурыс анықла ахмийетли орын тутады. Басқа тараптен, изертлеши өтмишке қанша тереңирек кирип барған сайын оның ықтыярындағы анық мағлыматлар муғдары кемейип барады. Бундай жағдайда тарийхийлык актуаллык формасында пайда болады: хәр қандай коринистің заманагөй жағдайы раажланыдың нәтийжеси, бар жағдайды үйрени теориялык структураны келтирип шығары имканиятын береді. Бул болса усы көринистің алдыңғы, басланғыш басқышта қандай болғанлығын минезлеп бериге жәрдем бериі мүмкин.

Салыстырмалы-тарийхий изертлеу усылы бир диннің турли басқышларын турли дәуірлердеги халатын, сондай-ақ, бир ұақытта бар болған басқа-басқа динлердің турли баскишларын салыстырады. Турли динлердеги шахсларды (мәселен, Будда хәм Иса Масихти) салыстырыу усылы айрықша әхмийетке ийе. Салыстырмалы анализ тийкарында изертлеудің

Типологик усыл (типлерге ажыратыу усылы) үйренилип атырған объектлерди бөлеклерге ажыратыу арқалы қандайдур тәреплерине көре бөлек топарларға әмлеу менен байланыслы бир қатар процесслерди өз ишине алады. Типологик усыл нәтийжасинде белгилердің статистик турақлы болған топарлары келип чығады хәм олар объект көринисинің бирден бир топарға тән улыұмалық үлгисин береді.

Қандайдур объект белгилеринің өзгермеслиги оны өзине мас топарға қосы имканиятын береді. Бир түрге жәмленген объектлер белгилери арасындағы парық тосыннын әхмийетке ийе болып, бул парықлар түрли объектлерге тән қәсийетлар арасындағы парықларға салыстырғанда сезилмес дәрежеде. Айрықша түрлерге жәмле арқалы динлердің тарийхий түрларине тән қәсийетлер, еркин пикирлилик түрлери анықланған.

Феноменологик усыл адамлардың диний әмеллерди бирге, орынладың әхмийети хәм мазмунын анықлаға қаратылған әмеллер торапын өз ишине алып, әмелде актив болған шахслардың қызығылары, көз-қараслары,

идеялары, мақсетлерин салыстырады. Усы жол менен олардың морали арасындағы рухый байланысты, өз-ара қатнасықлардың формалық дүзилисин, жәмийетлик қатнасықлардың субъектив факторларын түсиниге ериседи. Феноменологик анализ усылын қолланы динтаныдың айрықша тараы болған дин феноменологиясының ажыралып шығыына себеп болды. Структуралық-функционал анализ системадан ибарат объектлер менен байланыслы болып, олардың дүзилис хәм искерлик көрсети әмелиятын ашып бериге қаратылған.

Өтилген тема бойынша соралар

1. Динтаныда динди билиде қандай изертле усыллары қолланылады?
2. Динди изертледе “себеплилик анализи” қандай мазмунға ийе?
3. Дүня динлерин тарийхий-хронологик үйрени усыллары нелерден ибарат?

Әдебиятлар:

1. Hillary Rodrigues, John S. Harding. Introduction to the study of religion. – USA, Routledge, 2009.
2. Диншунослик асослари (ўқув қўлланма) / Муаллифлар жамоаси. – Т.: “Тошкент ислом университети нашриёт матбаа бирлашмаси”, 2013.
3. Агзамходжаев С., Раҳимжонов Д., Мухамедов Н., Нажмиддинов Ж. Дунё динлари тарихи (Ўқув қўлланма). – Тошкент, “Тошкент ислом университети нашриёт-матбаа бирлашмаси”, 2011.
4. Мўминов А., Йўлдошхўжаев Х., Раҳимжонов Д. ва бошқалар. Диншунослик: Дарслик / масъул муҳаррир Н.Иброҳимов. – Тошкент: Меҳнат, 2004.
5. Валиев Б., Расулов А. Дин психологиясини ўқитишнинг инновацион методлари. – Тошкент: “Янги аср авлоди”, 2013.

5-ТЕМА: ДИН ФЕНОМЕНОЛОГИЯСЫ

РЕЖЕ:

- 1. Дин феноменологиясының пайда болуы.**
- 2. Дүня динларин феноменологик үйрениудің мазмуну.**
- 3. Диний феноменнің көрініуі.**

Таяныш түсиниклер: феноменология, “феномен”, “ноумен”, И.Ламберт, И.Кант, Қиёсий хәм системалы қатнас, “әпиалыластырма”, “Муқаддес идея”, ийман, илим алы феномени, атанды сүйи феномени, гүнаны тән алы, рухый таскин табы, рихла, нийет.

1. Дин феноменологиясының жүзеге келиуі.

Дин феноменологиясы философиялық феноменологияға тийкарланған жағдайда диннің мазмунын әзелден бар илимий көз қараслар, улыўма қабыл қылынған қәдириятлар хәм түсиниклер тәсиринен тыскарыда анықлаўға умтылады. “Феноменология” термини 1764 жылда математик хәм философ И.Г.Ламберт (1728-1777) тәрәпинен қатнасыққа киритилген.

XVIII әсир ақырында германиялық философ Иммануил Кант (1724-1804) “феномен” хәм “ноумен” арасындаы парықты ажыратып бериўши концепцияны алға сүрди. Ол феномен дегенде хәр қандай инсан толық түсинип жетиуі мүмкин болмаған жағдай ал, ноумен дегенде диний тәжирийбеге емес, бәлки сана тәрәпинен басқарылыўшы идеяларды нәзерде тутқан еди.

Динге феноменологиялық жандасыў бир диний дәстүрди үйрени ушын изертлеўши сол процессте жеке өзи қатнасыўын талап етеди. Усы жол менен динди үйренип атырған адам сол процессте мәлим бир динге тән болған диний феноменлердің көриниуін жеке тәжирийбесинде сынаўдан өткереди. Мәлим бир динди феноменологиялық жол менен үйрениде изертлеўши дин ҳаққында қалыс дәрежени ийелейди хәм бар қәдирият болыб қалған көз қараслардан узақласады. изертлеўшилер динди бундай үйрениди динтаныўлықтағы әхмийетли тара деп қарайды. Дин феноменологиясында хәр бир динде бар болған “диний тәжирийбе”ни тән алыў тийкарғы бағдарды белгилейди.

2. Дүня динлерин феноменологиялық үйренидің мазмуну.

Дин феноменологиясы динди үйренидің бір түрі болып, онда диндарлар дуняқарасы хәм көз-қарасына айрықша әхмийет бериледи.

Феноменология абстракт түсиник болып, Эдмунд Гуссерл (1859-1938) тәрәпинен тийкарланған заманағөй философиялық хәрекет сыпатында инсан санасының ўақыялығы менен тәсирин субъектив тәжирийбе арқалы үйрениди мақсет қылады. Ўақыялық болса инсан сезими яки санасы арқалы ойланатуғын реаллықтың белгиси есапланады . Феноменологиялық жандасыўдан динтаныўлықта кең көлемде пайдаланыўдан алдын теманың кириў бөлиминде бул жандасыўдың не ушын психологиялық жандасыў менен бир орында атап өтилиўи хәмде алдинғы бөлимде изертленген социологиялық хәм антропологиялық жандасыўлар менен байланыслы тәрәплери ҳаққында тоқталып өтсек.

Дин феноменологияси ўәкиллери антропологлар тәрәпинен топланған мағлыматлардан өз жөнелислеринде пайдаланады.

Алдын ала айтыў керек, бул бөлимде феноменологиялық хәм психологиялық жандасыўлар социологиялық хәмде антропологиялық жандасыўлар менен бир орында ислеп шығылған хәм рауажландырылған. Қалаберсе, бул төрт жандасыў бойынша искерлик алып барған тийкарғы ўәкиллер хәм жаратылған шығармалардың дәўири бир ақытқа туўры келеди. Атап айтқанда, олардың хәр бири өз стилине көре теологиялық жандасыўға салыстырғанда илимий деп сўўретленеди хәм олар бугинги кунге дейин илимий жөнелис сыпатында жасап келмекте. Буннан тысқары, бул жандасыўлар бир-бири менен байланыслы болып, хәр ақыт даамли түрде өз шамалаў хәм усылларын ақлап келген. Мәселен, дин феноменологияси ўәкиллери антропологлар тәрәпинен топланған мағлыматлардан өз жөнелислеринде пайдаланады, усы барыста, ол мағлыматлардағы антропологиялық, психологиялық яки социологиялық түсиндирмеде сезилмеген кемшилик (редукция)сапластырылыўы да мүмкин. Редукционизм курамалы кубылыс яки нәрсени үйрени ушын оның себеп хәм тәбиятқа итибар бериуди назерде тутқан илимий жөнелис саналады. Усыған көре, динди үйрениде редукцион антропологиялық, психологиялық хәм социологиялық есапқа муўапық ис көрилсе, динниң келип шығыўы да мәлим бир ўазыйпаларды орынлаўы сай рәўиште, мәдений, психологиялық хәм социал себеплер менен байланыслылығы ҳаққында жуўмақ келип шығады. Ўз нәўбетинде, феноменологлар өзлериниң социолог кәсиплеслерине оларды пүткил нәрсениң бир бөлегине итибар қаратқан яки дин, ритуал хәм әпсаналардың диний сыпатқа ийе екенлигин қәте түсиндиргени яки өткерип жибергени ушын наразылық билдиреди. Енди, мәселениң мазмунын

тәрийплеу хәм түсиндириуде феноменология хәм психология ортасында парық барлығы оларды теңлестириуге урыныуды таң қаларлы қылып көрсетиуи мүмкин. Бирақ, хақықаттан, олар бир қатар мәселелер, атап айтқанда, диний сана, диний тәжирийбе хәм көз қарас барысында улыўма уқсаслықларға ийе. Соның менен бирге, хәр екеуи, түрли формада болса-да, социологиялық көз қараслардан парық қфлады. Психологлар шахстың сезиулик тәжирийбеси, мўтәжлиги хәм пикирлеуине аз итибар қаратқанлығы көз қарасынан социологиялық теорияларды критикаласа, феноменология тарауы ўәкиллери болса динди түсиниуде оның жәмийетлик ўазыйпасынан көре хам топар, хам индивидти қамрап алыушы динниң қурамлық дүзилисин изертлеу кереклигин айтады. Әдетте, бул тараўда бәсеки темасы– инсанның ишки өмири хәмде ритуаллар, мифлер, муқәддес орынлар, иләхый көз-қарас сыяқлы диний феноменлер есапланады . Усы түсиниклер ҳаққында бул еки тараў ортасындағы кесилисиў точкасы, психологлар сыяқлы феноменологлар жоқарыдағы диний феноменларды инсан тәрәпинен қандай тәжирийбе хәм ойлауына тийкарғы итибарды қаратады. Дин феноменологиясында бәсеки темасы – инсанның ишки өмири хәмде ритуаллар, мифлер, муқәддес орынлар, иләхый көз-қарас сыяқлы диний феноменлер есапланады . Онда диний феноменлерди инсан тәрәпинен қандай тәжирийбе хәм ойланыўға тийкарғы итибарын қаратады.

Дин психологиясы менен феноменологиясы ортасындағы уқсаслық және, олар тәрәпинен қолланылатуғын түсиниклер, қараслар хәм сай характеристикалар көзге тасланады. Усы орында, “сай характеристика” ("sympathetic descriptions") дегенде, диндар тәрәпинен өз диний дәстүр тусиниклер, ҳеч бир критикалық анализсиз, мағлымат бери тусиниледи, бунда, реаллық ҳаққында мағлымат бериден бөлек билимге бирар вир жаңалық қосылған есапланбайды. Қалаберсе, “сай характеристика” диндардың сезимлерине қаратылған қарасларын түсиниуди аңлатады. “Брекетинг” ("Bracketing") болса төреш қарарын ақытынша (жағыдайға тууры баҳаны белгилеу ушын) тоқтатып турыуды билдиреди. “Әпиұайыластырмаслық” ("Irreducibility") зарурий сапасын жоғалтыу мақсетинде объекттиң мәлим бир бөлимин қәлемеслик яки исенбеушилик пенен қысқартырыуды назерде тутады. Сондай қылып, феноменологлар редукцион социологик қарасларды қабыл қылмаған ҳалда, динди тусиндириу жолы сыпатында тек психологик жандасыуды қабыл қылыды мақул кўрмейди. Өз наўбетинде, феноменологлар илмийлик яки объективлик тәминленгенлиги тәрәптен диний исеним хәм амелиятлардың тек ғана, психологик бәлким, социологик, сиёсий хәм басқа тәсирлери барлығын айтып өтеди. Феноменология ўәкиллери усы – Элиаде шығармаларында

“сакрат” ("sacred"), Отто наздеде “муқаддес” ("numinous" or "holy") деп аталған (бул бақлаушылар хәм олардың қараслары ҳаққында төменде тоқтап өтеди) – парқлы диний тәрәпти сақлап қалыу хәм оған үлкен әхмийет бериүге ҳарекет қылып атырған болса-да, бул жандасыу диндарлар тәрәпинен әмелге асырылған теологик пикирди тастықлау яки бийкар қылғаннан көре ҳақыйқат ҳаққындағы “бреккет” пикир ушын ең жақсы болып калмақта. Феноменологлардың иси көбинше, диндордың идеяси, тили, әпсана, рауайатлар, исеним хәм амелиятларын тусиниүге ҳарекет қылы тәрәпинен дин менен байланыслы болса-да, олар диндардың түсиниклерин тастықлау, бийкарлау, яки өзлери ушын оған қарағанда чегара белгилеп алыуға ҳақлы емес есапланады. Психологик жандасыулар болса бундай тоқталыу (брекет) яки тилеклеслик (симпатия)ке байланыслы емес. Дин психологиясының айырым үакиллери ишки муқаддес куштиң ҳақыйқат екенлигине тоқталып өткенлигине қарамай, олардан басқа топар дин психологик мутажлик, орзыуларын жузеге шиғарыуды қатты кәлеу, физикалық әззиден келип чикқан инсан дүзилисиндеги проекция, деп пикир билдирип өтеди.

Сондай-ақ, психологик жандасыуларда ишки диний ҳақыйқаттың имканятларын бийкарламаған хәм олардың диндар мәнәуий саламатлығындағы орнын шетке сурип тасламаған ҳалда диний амалятларды үйрени арқалы инсанның қарасы, тажрийбеси хәм ҳәттеки, сана искеилигине итибар қаратылады. Негизинде, динниң бул сыйақлы жақсы тәрәплери диндардың тусиниги хәм диний тәжрийбеси ҳаққында психологик тусиндириүлерди талап қилады. Феноменология хәм психология тарауы үакиллари, бирдей, инсанды және де жақсырақ тусиниү максетинде динниң турли тәрәплер, диний тажрийбе, исенимлер, дәстурлер, диний өмир тарзи, келип шығыуы хәм функциялары устинде анализли искерлик алып барады. Буннан тысқары, усы жандасыулар бир топарға тийисли келип шығыу хәм амбицияға ийе есапланады . Он тоғызыншы әсир басларында, Гегель билим көз қарасынан, феноменологияны сана арқалы өзлестирилетуғын илим деп тәрийплейди. Ол өзиниң “Рух феноменологиясы” шығармасында айтып өтеди, парқлы хәдийсе (феномен)лерди пухта үйрени турли көринислерди бирлестириүши хәм жөнелтириүши тийкарғы рухти пайда етиүге алып барады. Сондай-ақ, ол динтаныудың рауажламыуындағы тийкарғы изертлеүлер “дин ҳаққындағы илим” аты менен алып барылғанлығы хәм бунда тийкарынан феноменологик жандасыудан пайдаланылғанлығын айтып өтеди. Он тоғызыншы әсирдиң ақырларында, Пьер Даниэль Шантепи де ла Суассайе дин ҳаққындағы пән жолында психологик хәм феноменологик жандасыулар бир-бирин төлтырыин атап өткен ҳалда оларды бир орында

айтады.

Дин психологиясы психология пәни сыйақлы инсан, мәденят, жамийет хәм дуня мазмунын жақсырақ англауды мақсет қилған пәнлер формасы кеңейген XIX әсирде жузеге келди. Карл Юнг динтаныу изертлеулерине арналған “Психология хәм дин: Батыс хәм Шығыс” шығармасында айтыуынша “метафизик яки философиялық пикирлерди” өзлестирмей турып, “феноменди гузетиү” ҳаққында сөз ашпауы лазим. Сондай-ақ, ол өз изертлеулеринде реал уақыя-хәдиселер, тажрибеге суйениүи себебинен әмелий (эмпирик) екенлиги, қалаберсе, додолаудан көре фактлерге тийкарланғанлығы тәрептен феноменологик жандасыулардан пайдаланыуды абзал көреді. Айырым пән хәм технология түсиниклери көз қарасларды тексеріу хәмде Юнг хәм оннан алдыңғи алымлар жасаған дәуір өзгерген “факт”ларды қайта тиклеу ушын ислетилген. Когнитив (билим) илим хәм “невротологик” анализ арқалы диннің кең жайылыуы заманагөй кўриниси жақын дәуірлер ишинде жузеге келген хәрекет болып, билим протсеси хәм ақыл искерилиги көз қарасынан диний саналылықты уйренеди. Бул жандасыулар жедел илмий усыллар, тил, сезим хәм технологиялардан пайдаланылады, бирақ, дин хәм диний сана ҳаққындағы тусиндириу хәм интерпретациялар нәтийжеси хәр дайым хам ескирген дәслепки бәрше жандасыу хәм усылларды жузеге шығара бермейди. Биз диний сана, түсиник хәм тажрийбеге улкен итибар қаратылған динди илмий үйрени шеңбериндеги усы изертлеуимиз феноменологик хәм психологик жандасыулар арқалы жоқарыдағы жаңа хәрекетлерди көрип шығамыз .

3. Диний феноменнинг көринии.

Диний түсиниклерден ең ахмийетлиси бул “ийман” хәм “исеним” феномени. Бул туйғы инсанлардың өмирин қәлиплестириде ахмийетли орын тутады. Динге исениши адам өз өмирин машаққатқа қойып болса-да исенимине садық қалыға бағышлаы мүмкин. Мәселен, диний мәжбурият сыпатында белгиленген муқаддес орынларға зиярат ушын диндарлар машаққат чегип қанша узақ болса да барыға умтылады. Негизинде, сол зияратқа кететуғын ақыт, қарежет хәм күшти басқа бир дем алы аймағына барыға сарыплаы да мүмкин еди. Бирақ диндар адам буның орнына машаққатлы, лекин өз исеними бойынша зарурли есаплаған жерге барыды таңлайды.

Дин өз набетинде бул феноменлерди басқаради. Себеби бул киби феноменлер арасында “диний фанатиклик” киби унамсыз феномен де бар, ол көбинесе диннің негизги ийгилик мазмунынан бийхабар қалған, дин

хаққында терең философиялық пикирге ийе болмаған яки өмирлик хәм диний тәжирийбеге ийе болмаған адамларда көринеди. Гейде болса диннен жетерлише хабары бола турып, оннан мәлим бир мәпи жолында пайдаланыға урынышы адамларда да саналы раиште көринии бақланады.

- Ийман
- Илим алы феномени.
- атанды сүйи феномени.
- Гүнаны тән алы.
- Рухый таскин табы.
- Рихла
- Нийет

Бақланғанындай, жоқарыдағы темаға кирисиў бөлиминде феноменологиялық жандасыў хәм оның айырым қәсийетлери хаққында тоқталып өтилди. Бул жандасыўдың өзине тән қәсийети хаққында гәп кеткенде, онда динийлик диний хәдийсени жарытыўда бир тәреплемелик жан басыўынай қарамай, оннан мәлим бир дәрежеде пайдаланыўды жақлаўы ядымызға келеди. Айтыў мүмкин, дин өз тәбиятына ийе. Усы тәрептен, феноменология ўәкиллери әдетте, атап өтеди, дин өзине тән өзгеше түсиник болып, оған антропология, социология, психология хәм тарийх пәнлериниң тек бириниң ғана фокусынан қараў, адамға ҳеш нәрсе келтирмейди. Албетте, бул тара хәм жандасыўлардың хәр бири дин хаққында әхмийетли мағлыўматларды пәнге қосады, бирақ, феноменологлардың пикиринше, динди тек оның жәмийетлик-экономикалық, психологиялық хәм мәдений тәреплерин били менен толық аңлап яки бийкар етип болмайды. Дин феноменологлары фактор ийман айтады, динди бийкар қылыға урыныў оның зәрүрий тәреплерин аңлап жетиўге тосқынлық қылады. Бул жандасыўды лазым билгенлер динтаныўлық тараының шын пидайылары болып, өз кәсиплерине садықлығынан, олар динди теологиялық көз қараслар, усыллар арқалы, хәтте, психология, антропология, социология хәм тарийх пәнлери кесиминде үйрениўге кириседи. Мәселен, бул таралар динге екинши дәрежели түсиник сыпатында яки шекленген итибар қаратады: психология тек динди руўхый тәрепин түсиндиреди; антропология мәлим бир ритуал үстинде “дала-изертлеўи”н алып барады; социология тек дин социологиясы шеңберинде дин менен шуғулланады; тарийх болса тарийхий контекст, динамика хәм хәдийселер арасында киши бир фактор орнында динге мурәжәт қылады. Динтаныўлық тараы болса шееленген яки тәртипсиз жандасыўдан қашқан жағдайда динди оның дереклери хәм институтлары

менен биргеликте толық хәм цикллы үйрениўди қамтып алады. Өз нәўбетинде, феноменологлар толық болмаса-да, айырым университетте өтилетуғын динтаныўлық курамында да бир қыйлы диний тәреплердиинң барлығын билдирип өтеди. Феноменологиялық жандасыў динтаныўлық изертлеўлерине жүдә үлкен тәсир көрсеткен болыына қарамай, феноменология түсиниги көплеп динтаныў алымлары ушын белгисизлигинше қалмақта. Термин ҳаққындағы анық түсиниктиң жоқлығы ол динтаныўлық тараында қолланылғанда, мәниси өзгериўи менен байланыслы. “Феномен” сөзи инсан сезиўлик ағзалары арқалы өзлестирилетуғын яки түсинилетуғын нәрсени билдиреди. Албетте, бунда сезиўлик ағзалар арқалы түсинилетуғын нәрсе (объект) ҳақыйқый жағдайы сыяқлы болмаўы мүмкин. Бул түсиник инсан сезиўлиги, тәжирийбеси, дәм ағзалары, әдебиятлар, тәрийх, мәденият, сана, билим арқалы формаланады. Нәрсениң өзіндеги ишки мазмуны олардың линзалары арқалы көринеди. Усы тәрертен, феноменология биздиң көзимизге кўринган нәрсени емес, балки оның мазмунын үйрени менен шуғылланады. Тән алыў керек, сана хәм тәжирийбе минезлемеси билимлерди өзлестириў арқалы көз алдымызға келеди.

Айырым дин феноменологиясы ўакиллери кең көлемли мифлер, ритуаллар, мантлар ибадатханалар, аяқ ойынлар, әмелиятлар, исенимлер, қудай ҳаққындағы идеялар хәм муқаддес орынлардан ибарат мағлыматлар тийкарында динниң мазмунын түсини хәм көрсетиўге урынып көреди. Динтаныў тарийхиндағы бир қатар көрнекли ойшыллар усы бағдарда искерлик алып барған. Және көпшилик дин хәм диндарлардың қараслары, тили, түсиниклери хәм тусиндириўлерге көре ис журиткен. Әлбетте, олар диндарлардың интерпретациясы менен шекленип қалмаған, бирақ, олар динниң илимий үйрениде басқа жандасыўлар менен мас раўиште, диндарлардың қарас хәм тусиндириўлери айрықша аҳмийетке ийе деп есаплаған. Гумансыз, бирар динге тийисли яки тийисли болмаған хәр қандай алым диний исеним хәм амелиятлардан ўлгилер устинде феноменологик гузетиу, анализ хәм додалау (интерпретация)ды әмелге асырған. Бунда, диндар болмаған изертлеши диндардың сезим жағдайына терең итибар қаратыуы лазым болса, диндар изертлеши өз дини ҳаққындағы норматив искерлик секуляр жағдайда илмий анализ шегарасынан шыққан жағдайда, конфессионал қарасқа қарси ҳимояланиши керек бўлади (яғный, көп да диндарлық позициясынан реаллыққа нәзер тасламаў лазым). Ирредукцион (қурамалы) диний мазмун ҳаққындағы далиллер мысалында дин хәм диндарға жөнелген мас қатнасықлар уйренилген жоқарыдағы пикирлер тийкарында секуляр хәм теологик жандасыўлар ортасындағы чегара атақлы

феноменологлар тәрәпинен алып тасланған.

Рудольф Отто (1869-1937) усы парқты жоқ еткен алымлардың атақлы үәкили есапланады. Айырым феноменологлар философия жузесинен динтаныуға жандасқан, яна басқалары динди илмий үйренидеги объектив улгилерге абайлап қатнасық билдириү тәрәпдары болған бұлса, Отто теолог сыпатында искерлик бвслаган дәслепки динтаныү алымларынан есапланады . Бул теологик характеристика тәжирийбе менен сиңисип, оның “Муқаддес идея” (1923) шығармасының жузеге келиүине себеп болды. Бул шығармада Отто оқыұшының итибарин “кимдир сезетуғын, кимдир сезбейтуғын” диний тәжирийбени сана қандай калиплесиүине 4аратады. Бир тәрәптен, Отто өз мысалында диний мазмунның диндар түсинигинде тәжирийбеден өтиин аңлатса, басқа тәрәптен, сырттан турып диний тәжирийбени объектив раүиште түсини хәм тусиндириүге қаратилған илмий үйрени имканияты бар емеслигин билдиреди. Оның пикирлери көбирек логикаға жақын хәм интуитив (сезгиге тийкарланған) болып көриниүи мүмкин. Оның диний тәжирийбеге ийе бұлмағанларнын “рүйхаттан өшириүи” Зигмунд Фрейд сыйақлы дунялық (секуляр) теорялар тәрәпдарларының критикаларина ушыраған. Фрейд өзиниң “умман мысал” тәжирийбеге ийе эмаслигин хамда оның қарасларын диний тәжирийбе жоқ қылмаслығын айтып өтеди. Сондай болса-да, Оттониң шеклеүи ашық, бийтәрәп, такрарланып турыұшы хәм исенимли анализдиң социал илмий улгилери хәм динниң секуляр үйрени менен конфликт бар екенлиги тәрәпинен нормал баҳаланады.

Мәлим мәнисте, оның теологик жандасыуы бир тәрәплеме көриниүи мүмкин, бирақ, динниң ирредукцион (ғайритәбийий) мазмунын саүлелендириүге ол феноменологик жандасыу раажланыына үлкен тәсир көрсетди. Қалаберсе, ол инсанлар қандай қилип динди қабыл қылыұын да тәжирийбеден өткериүди көрсетип берди. Мәселен, ол усы “муқаддес” реаллы4ты инсанлар қандай тәжирийбеден өткериүлерин рационал характеристика арқалы емес, балким, миннетдарлық, қорқыү, террор, хайажан сыйақлы сезим жағдайлар менен характерланиүши “мистерия” (диний тема) жузесинен анализ қылып өткен. Диний түсиниклер менен байланысly жуз беретуғын миннеддарлық, қорқыү, сабыр сыйақлы жағдайларға Оттониң характеристикасы христианлық көз қарастан билдирилген болса-да, бирақ, усы уақытта, ол характеристика басқа динлердеги диндарлар бастан кеширетуғын тәжирийбе хәм қарасларға мас келеди. Анығрақ қылып айтқанда, христианлық бойынша қудретли қудайдың жаратқанларынан қатти тәсирлениү рухында оның (Отто) тили хәм идеялары айланса-да, өзиниң исениминен тысқары улымалық диний тәрәп хаққында сөз журитиүге хәрекет қилади. Ол феноменологияның характерли тәрәпи

болған ашық тарийптерди ислетиу арқалы динлерди салыстырма үйрени усылынан кең пайдаланылады. Ол динлер ортасындағы парқларды көрсетип өти менен бир қатарда олардағы көптеп ұқсас тәрептерден ұлгілер келтиреді. Айырымларында болса жалғыз хәк дин сыпатында әшқара христианлықты келтириу арқалы дурыс салыстырыу туйғысын сора остында қояды. Оның диний тәжирийбе хәм дини айрықша мазмунға ийе сыпатында түсиниге қаратылған характеристикалары динтаньуда бугунги кунде кең қолланылмаса-да, бирақ мәлим дәрежеде өзина сай из қалдырды.

Голландиялы алымлар П.Д.Шантели де ла Сауссайте (1818-1874) хәм Корнелиус Петрус Тиеле (1830-1902) феноменологияның дәслепки әкиллери болып, олар дәслеп христианлық шеңберинде теологияны үйренген хәм кейиншелли феноменологик кеңейине өз үлесин қосқан. Олар өз изертлелерин динди түрли түсиниклер кесиминде емес, бәлким пүтин жағдайын аңла мақсетинде алып барды. Олар динди толық аңлап жетиде толық натийже бермеин биле турып, динди илимий изертле усылынан пайдаланды. Герард ван дер Леу (1890-1950) да усы бағдарда искерлик алып барған изертлешилерден саналады. “Мазмун хәм түсиниклердеги дин: феноменология бойынша изертлелер” (Religion in Essence and Manifestation: A Study in Phenomenology) деп аталған оның диссертация, кейиншелли китабы динди илимий үйрени бойынша феноменологик қатнастар раажланыына мунәсип үлесин қосқан. Ол муқаддеслик күшин итибарға алған жағдайда, изертле объекти сыпатында дин, субъекти сыпатында диний тәжирийбени пухта хәм абайлы түрде үйренеди. Ол диндарлардың қорқы хәм динге умтылы сезимин изертлейди. Өз набетинде, Ван дер Леу ислери арқалы түрли динлер бойынша топлаған кең көлемли мағлыматларды тәртипле хәм түсиндириге көмеклескен христиан теологик көз-қарасының ашылыына түртки болды¹².

Өтилген тема бойынша соралар

1. Дин феноменологиясы динтаны тараы сыпатында қашан пайда болды?
2. Дин феноменологиясы тийкаршылары сыпатында кимлерди билесиз?
3. Дүня динлерин феноменологик үйрени нелерден ибарат?
4. Дин феноменологиясы әкиллери қайси таралар әкиллери жетискенликлеринен пайдаланды?
5. Дин феноменологиясы хәм дин психологиясы ортасында қандай ұқсас хәм парықлы тәрептер бар?

¹² Hillary Rodrigues, John S. Harding . Introduction to the study of religion. – USA, Routledge, 2009. – P. 78-80.

Әдебиетлар:

1. Hillary Rodrigues, John S. Harding. Introduction to the study of religion. – USA, Routledge, 2009.
2. Диншунослик асослари (ўқув қўлланма) / Муаллифлар жамоаси. – Т.: “Тошкент ислом университети нашриёт матбаа бирлашмаси”, 2013.
3. Агзамходжаев С., Раҳимжонов Д., Мухамедов Н., Нажмиддинов Ж. Дунё динлари тарихи (Ўқув қўлланма). – Тошкент, “Тошкент ислом университети нашриёт-матбаа бирлашмаси”, 2011.
4. Мўминов А., Йўлдошхўжаев Х., Раҳимжонов Д. ва бошқалар. Диншунослик: Дарслик / масъул муҳаррир Н.Иброҳимов. – Тошкент: Меҳнат, 2004.
5. Валиев Б., Расулов А. Дин психологиясини ўқитишнинг инновацион методлари. – Тошкент: “Янги аср авлоди”, 2013.
6. Дин психологияси: ўқув қўлланма / Б.Валиев ва бошқалар. – Тошкент: “Мовароуннахр”, 2014.
7. Расулов А., Турсунов Л. Дин психологиясидан практикум. – Тошкент: “Мовароуннахр”, 2016.

IV. ӘМЕЛИЙ ШЫНЫҒЫҰЛАР МАТЕРИАЛЛАРЫ

1-тема: Динтаныўдың пән сипатинда раўажланыўының проблемалары хәм истикбалы

Қадағалаў ушын сораўлар:

1. “Авесто” таълиматындағы философиялық идеялар.
2. “Дин философиясы” пәнине кирисиў.
3. “Дин философиясы” пәниниң предмети, мақсети хәм ўазыйпалары, әмелий ахмийети
4. «Бәрше рухлар» байрами ҳаққындағы диний ойлар.

Әдебиетлар дизими:

1. Абдусамедов А.И. Диншунослик асослари. Т., Ўзбекистон, 1995.
2. Яблоков И.Н. Религия: сущность и явления. М., 1982.
3. Яблоков И.Н. Социология религии. М., 1979.
4. Токарев С.А. Религия в истории народов мира. 4-е изд., испр. и доп. М., 1986.
5. Самыгин С.И., Нечипуренко В.Н., Полонская И.Н. Религиоведение: социология и социология религии. Ростов-на-Дону, 1996.
6. Радугин А.А. Введение в религиоведение: теория, история и современные религии. М., 1996; 2-е издание, исправленное и дополненное. М., 1999.
7. Лукашов В.А., Омурова Т.О., Трофимова З.П. Религиоведение. М., 2000.
8. Ислам на территории бывшей Российской империи. Энциклопедический словарь. Под редакцией С.М.Прозорова. Выпуски 1-3. М., 1998-2001.
9. Мўминов А.Қ. Диншунослик асосларини ўқитиш ва ўрганишнинг ягона концепцияси. Т., Тошкент давлат шарқшунослик институти, 1999.
10. Радон Б. Бағрикенглик: тинчлик сари олға қадам. Т., 2002.

2-тема: Ўзбекистанда диний конфессиялар искерлиги ҳам диний баўыркеңлик

Қадағалаў ушын сораўлар:

1. Ақидапараст, радикал ислам тәрептарларының ғайри илимий көз-караслары.
2. Библияны сөзбе-сөз анализлеўши фундаменталистик ҳәрекетлердың мәнис-мазмуны.
3. Брахманлық пенен буддизм ортасындағы идеялық гүрес.
4. Брахманлықта тән алынған тийкарғы үш қудай: 1) Бархма; 2) Вишну; 3) Шива, олардың диний-философиялық идеялары.

Әдебиетлар дизими:

1. Абдусамедов А.И. Диншунослик асослари. Т., Ўзбекистон, 1995.
2. Яблоков И.Н. Религия: сущность и явления. М., 1982.
3. Яблоков И.Н. Социология религии. М., 1979.
4. Токарев С.А. Религия в истории народов мира. 4-е изд., испр. и доп. М., 1986.
5. Самыгин С.И., Нечипуренко В.Н., Полонская И.Н. Религиоведение: социология и социология религии. Ростов-на-Дону, 1996.

6. Радугин А.А. Введение в религиоведение: теория, история и современные религии. М., 1996; 2-е издание, исправленное и дополненное. М., 1999.
7. Лукашов В.А., Омурова Т.О., Трофимова З.П. Религиоведение. М., 2000.
8. Ислам на территории бывшей Российской империи. Энциклопедический словарь. Под редакцией С.М.Прозорова. Выпуски 1-3. М., 1998-2001.
9. Мўминов А.Қ. Диншунослик асосларини ўқитиш ва ўрганишнинг ягона концепцияси. Т., Тошкент давлат шарқшунослик институти, 1999.
10. Радон Б. Бағрикенглик: тинчлик сари олға қадам. Т., 2002.

3 - тема: Ислам: қадриятлар, мэнэўият хэм ағартыўшылык Қадағалаў ушын сораўлар:

1. Ислам ақидалари хэм принципери, аркон ат-дин рукнлариниң диний-философиялык мазмуни.
2. Ислам мәселесинде тәғдир мәселеси.
3. Ислам философиясының миллий идеялогияны қәлиплестириўдеги орны.

Әдебиятлар дизими:

11. Абдусамедов А.И. Диншунослик асослари. Т., Ўзбекистон, 1995.
12. Яблоков И.Н. Религия: сущность и явления. М., 1982.
13. Яблоков И.Н. Социология религии. М., 1979.
14. Токарев С.А. Религия в истории народов мира. 4-е изд., испр. и доп. М., 1986.
15. Самыгин С.И., Нечипуренко В.Н., Полонская И.Н. Религиоведение: социология и социология религии. Ростов-на-Дону, 1996.
16. Радугин А.А. Введение в религиоведение: теория, история и современные религии. М., 1996; 2-е издание, исправленное и дополненное. М., 1999.
17. Лукашов В.А., Омурова Т.О., Трофимова З.П. Религиоведение. М., 2000.
18. Ислам на территории бывшей Российской империи. Энциклопедический словарь. Под редакцией С.М.Прозорова. Выпуски 1-3. М., 1998-2001.
19. Мўминов А.Қ. Диншунослик асосларини ўқитиш ва ўрганишнинг ягона концепцияси. Т., Тошкент давлат шарқшунослик институти, 1999.
20. Радон Б. Бағрикенглик: тинчлик сари олға қадам. Т., 2002.

4- тема: Динтаныўлык изертлеў усыллары.

Қадағалаў ушын сораўлар:

1. Илимий-философиялық дүньяға көз-қарас түсиниклери.
2. XVIII-XIX әсирдеги әлем ҳаққындағы механистлик теория.
3. XIX әсир оқыры XX әсир басларында “әлем картинасы” теориясының раўажланыўы.
4. Космос теориясының пантеистлик түсиниги.
5. XX әсирде тәбияттаныўшылық пәнлеринде ерисилген жеңислер (уллы үш ашылыў ҳәм басқалар) адам ҳәм әлемның келип шығыўындағы жаңа пикирлердин қәлиплесиўи.
6. Диний дуньяға көз-қарас ҳәм оны қәлиплестириўши факторлар.
7. Стивен Хакеннинг диний – философиялық қараслары.

Әдебиятлар дизими:

21. Абдусамедов А.И. Диншунослик асослари. Т., Ўзбекистон, 1995.
22. Яблоков И.Н. Религия: сущность и явления. М., 1982.
23. Яблоков И.Н. Социология религии. М., 1979.
24. Токарев С.А. Религия в истории народов мира. 4-е изд., испр. и доп. М., 1986.
25. Самыгин С.И., Нечипуренко В.Н., Полонская И.Н. Религиоведение: социология и социология религии. Ростов-на-Дону, 1996.
26. Радугин А.А. Введение в религиоведение: теория, история и современные религии. М., 1996; 2-е издание, исправленное и дополненное. М., 1999.
27. Лукашов В.А., Омурова Т.О., Трофимова З.П. Религиоведение. М., 2000.
28. Ислам на территории бывшей Российской империи. Энциклопедический словарь. Под редакцией С.М.Прозорова. Выпуски 1-3. М., 1998-2001.
29. Мўминов А.Қ. Диншунослик асосларини ўқитиш ва ўрганишнинг ягона концепцияси. Т., Тошкент давлат шарқшунослик институти, 1999.
30. Радон Б. Бағрикенглик: тинчлик сари олға қадам. Т., 2002.

5-тема: Дин феноменологияси.

Қадағалаў ушын сораўлар:

1. Дин феноменологияси динтаныўлық тараўы сыпатында қашан жүзеге келди?
2. Дин феноменологияси тийкаршылары сыпатында кимлерди билесиз?
3. Дунья динларин феноменологиялық үйрениў нелерден ибарат?
4. Дин феноменологияси ҳәм дин психологияси ортасинда қандай уқсаслық ҳәм парықлы тәреплери бар?

Әдебиятлар

1. Hillary Rodrigues, John S. Harding. Introduction to the study of religion. – USA, Routledge, 2009.
2. Диншунослик асослари (ўқув қўлланма) / Муаллифлар жамоаси. – Т.: “Тошкент Ислам университети нашриёт матбаа бирлашмаси”, 2013.
3. Агзамходжаев С., Раҳимжонов Д., Муҳамедов Н., Нажмиддинов Ж. Дунё динлари тарихи (ўқув қўлланма). – Тошкент, “Тошкент Ислам университети нашриёт-матбаа бирлашмаси”, 2011.
4. Мўминов А., Йўлдошхўжаев Х., Раҳимжонов Д. ва бошқалар. Диншунослик: Дарслик / масъул муҳаррир Н.Иброҳимов. – Тошкент: Меҳнат, 2004.
5. Валиев Б., Расулов А. Дин психологиясини ўқитишнинг инновацион методлари. – Тошкент: “Янги аср авлоди”, 2013.
6. Дин психологияси: ўқув қўлланма / Б.Валиев ва бошқалар. – Тошкент: “Мовароуннахр”, 2014.
7. Расулов А., Турсунов Л. Дин психологиясидан практикум. – Тошкент: “Мовароуннахр”, 2016.

V. КЕЙСЛАР БАНКИ

1. Шығыс хэм Батыс алымларының дин философиясы ҳаққындағы көз-қарасларынан нелерди билесиз?

2. Дин келип шығыўының обектив хэм субъектив факторлары, философиялық анализи дегенде нелерди түсинесиз?

3. Динниң структуралық элементлери: диний исеним, диний сана, диний искерлик, диний мүнәсибетлер, диний шөлкемлер мазмуны хэм идеялық бағдары ҳаққында айтып бериң.

VI. ҒАРЕЗСИЗ ТАЪЛИМ ТЕМАЛАРИ

Ғарезсиз жумысты шөлкемлестириўдиң формасы ҳәм мазмуны

Тыңлаўшы ғарезсиз жумысты белгили бир модулының қәийетлерин есапқа алған ҳалда төмендеги формалардан пайдаланып, таярлаўы усыныс етиледи:

- өлшемли хўжжетлерден, оқыў ҳәм илимий әдебиятлардан пайдаланыў тийкарында модуль темаларын үйрениў;
- тарқатпа материаллар тийкарында темалар бөлимин өзлестириў;
- марнаўлы әдебиятлар бойынша модуль бөлимлерин яки темалари үстинде ислеў;
- әмелий шынығыўларда берилген тапсырмаларды орынлаў.

Ғарезсиз тәлим темалари

1. “Дин философиясы” пәнине кирисиў
2. “Дин философиясы” пәниниң предмети, мақсети ҳәм ўазыйпалары, әмелий ахмийети
3. Шығыс ҳәм Батыс алымларының дин философиясы ҳаққындағи

қараслары

4. Дин философиясының ғәрезсиз пән сыпатында қәлиплесиўи
5. Дин келип шығыўының объектив хәм субъектив факторлары, философиялық анализи.
6. Динди изертлеўде тарийхийлик хәм логикалық принциплердың бирлигине тийкарланыў.
7. Диннің структуралық элементлери: диний исеним, диний сана, диний искерлик, диний мүнәсибетлер, диний шөлкемлер мазмуни хәм идеялықбағдары.
8. Дин ҳаққындағы философиялық хәм социологиялық концепциялар хәм дин тәрипи.
9. Дин функциялари, олардың философиялық анализи.
10. Диний дуньяқарас, оның билиў, аксеологиялық, проксеологиялық тәреплери.
11. Дәстлепки мифологиялық қарасларда “Қудай” түсиниги.

VII. ГЛОССАРИЙ

Термин	Ўзбек тилиндеги маъноси	Инглиз тилиндеги маъноси
Абхидхарма-Питака	– Буддизмнинг муқаддас китаби Трипитаканинг философия ҳам психологияга байланышли бўлими.	
Авесто	(Эйёмги Иран-пахлаўий. «орнатылган нызам қағыйдалар») зардуштийликнинг муқаддас китаби.	
Ақида	Араб тилинде бир нарсени бир-бирине байланыстрыў маънисин аңлатади.	
Ақылый дәлил	Мутакаллимларнинг өз кәләўлери. Пиқирлик көз-қараслары тийкарында қандайда бир мәселеге берген жуўаплары. Ақылый дәлил тийкарынан логика менен байланысли есапланады.	
Анимизм	Латин тилинде “анима”- рух, жан маънисин аңлатади. Анимизм рухлардың бар екенлигине исеним, табият күшлерин	

	иләхийлестирй, хайуанат, өсимлик хәм жансиз денелерде рух, сана, табият, күдрет бар екенлиги хаққындағы тәлиматы илгери сүрилген.	
Апокалипсис (Вахийнама)	“Жаңа Ахд”тың курамлық бөлими болып, оны “Инжил” авторларынан бири Иоанн иләхий илхам арқалы жазған, деп сыйынады. Усы китапта қиямет хәм Исаниң екинши қайтыуы менен байланысly хәдийселер сөз етилген.	
Апостол	Христиан тәлимадина көре Исаниң ең жақын жәрдемшилериниң дәрежеси. Олардың тийкарғылары 12: Пётр (Симон Ионин), Андрей, Иоанн, Иаков Зеведеев, Филипп, Варфоломей, Матфей, Фома, Иаков Алфеев, Фаддей, Симон Кананит, Иуда Искарйот (Исаны сатқан хауарий), Матфий (Иудадан соң оның орнын ийелейди). Булардан тысқары және 70 хауарийлер бар болғаны христиан адебиятларында сөз етиледи.	
Арафот	(араб. «таныу, билиу») Мәкке қаласының шығыс тәрeпиндеги төбешик. Рәуиятларға көре, жәннеттен түсирилген Адам Ата хәм Хауа ене жерде ең биринши мәрте усы төбешикте ушырасқан. Соның ушын да оны «Арафот» – «Танысу» деп атаған. Хаж мәусиминде бәрше хажылар курбан хайитыннан алдынғы күн	

	таңнан күн батқанға шекем усы төбешик этирапындағы майданда турыўлары минет. Усы себепли хайиттан алдыңғы күн «арафа куни» деп аталады.	
Библия	– Яхудийлик хәм христианлык динлериниң тийкарғы муқаддес дереги. Яхудийлер “Библия”си “Китве кадеш” хәм “Танах” деп аталады. Христианлар тәрөпинен тән алынатуғын Библия “Қәдимги Ахд” хәм “Жаңа Ахд”тан ибарат болып, улыўмалық есапта 66 китаптан ибарат.	
Дин	Инсаният мәнаўий өмириниң курамлық бөлими. Дин инсанды қоршап алған этирап орталықтан тысқарыда болған хәм космостағы бәрше нәрселерди жаратқан дәўирде инсанларға туўры, хақикий, әдил жолды көрсететуғын хәм үйрететуғын иләхий болмысқа исеним менен караў тәлимат.	
Дин психологиясыниң тийкарғы объекти	Диндарлардың динге сыйынбайтуғын адамлардың минез-кулқы хәм хәрекетинен парық етиўши психологиялық қәсийетлерин методологиялық принциплер тийкарында изертлеў.	
Диний психология	Бул пүткил диний халықларға тән ойлар. сезимлер, кейпиятлар, үрп-әдет, дәстүрлер менен байланыслы белгили бир диний	

	идея системасының улыўма бирлигинен ибарат.	
Басламашы философ	Эволюцион позитивистлериниң шығарған жуўмағына көре, болмыс ҳәм космыс ҳаққында пиирлер жүргизип, динниң келип шығыўына себепши болған басламашы адам.	
Индульгенция	Католик ширкеўи тәрәпинен диндарларға қылынған яки қылыныўы мүмкин болған гүналарды кешириў ҳаққында берилетуғын гуўалық. Ол пул яки ширкеў алдындағы хызметлери есесине бериледи.	
Инжил	(Грекше - “Евангелие”) “Жаңа Ахд”тағы Марк, Матто, Луко ҳәм Юҳаннолардан рәўият қылынған китаплар нәзерде тутылады. Оларда Иса Масихтиң өмир жолы ҳәм сыйқырлықлары сөз етилген.	
Кардиналлар коллегияси	Рим католик ширкеўиндеги жоқары кеңес. Папа орны босап қалғанда оның ўазыйпасын орынлаў ҳәм жаңа папаны сайлаў ўазыйпаларын орынлайды.	
Миро мойи (грекше- “жағымлы май”)	Христианлықтың жети сырлы мәресимлеринен биринде денеге сүрилетугын жағымлы май. Усы	

	май ширкеў епископи тәрәпинен зайтун майына ақ жүзым виносы, атиргүл жапрақлары, бинафша, занжабил тамырлары, мускат, атиргүл, чиннигүл хәм лимон майлары сыйақлы өнимлерди қосып кайнатыў арқалы тайарланады.	
Табу –	Тотемистлик ойлар бар болған жәмийеттеги диний қадағалаў. Бул ойларға көре, табуни бузған адам рухлар хәм қудайлар тәрәпинен оған аўыр касаллык яки өлим жиберий менен жазаланады. Табу мәлим бир буйымға тиймеў, мәлим сөзди айтпаў, мәлим хайўанлардың гөштин жемеў сыйықлылардан ибарат болыўы мүмкин.	
Юханно (Иоан)	Исаниң 12 хаўарийлеринен хәм “Инжил”диң авторларының бири. Христианликка көре, Юханно “Жаңа Ахд” қурамына кирийши “Вахйинама” китабының авторыда.	

VIII. АДЕБИЯТЛАР ДИЗИМИ

Ўзбекистан Республикаси Президентининг шығармалары

1. Мирзиёев Ш. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга курамыз. – Тошкент: “Ўзбекистон” НМИУ, 2017. – 488 б.
2. Mirziyoyev Sh. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganligining 24 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruza. 2016-yil 7-dekabr. – Toshkent: “O'zbekiston” NMIU, 2017. – 32 b.
3. Mirziyoyev Sh. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga kirishish tantanali marosimiga bag'ishlangan Oliy Majlis palatalarining qo'shma majlisidagi nutq. – Toshkent: “O'zbekiston” NMIU, 2017. – 32 b.
4. “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси - Президентининг Фармони. – Халқ сўзи, 8-февраль 2017-йил.
5. Каримов И. А. Юксак маънавият енгилмас куч. –Т.:Маънавият, 2008.
6. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари // Ўзбекистон буюк келажак сари. – Т.: Ўзбекистон, 1998. – Б. 415-683.
7. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ // Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан курамыз. – Т. 7. – Т.: Ўзбекистон, – 1999. – Б. 132-154.
8. Каримов И.А. Жамиятимиз мафкураси халқни халқ, миллатни миллат қилишга хизмат этсин. «Тафаккур» журнали бош муҳаррирининг саволларига жавоблар // Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан курамыз. – Т. 7. – Т.: Ўзбекистон, – 1999. – Б. 84-102.
9. Каримов И.А. Аллоҳ қалбимизда, юрагимизда. «Туркистон пресс» ахборот агентлиги мухбирининг саволларига жавоблар // Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан курамыз. – Т. 7. – Т.: Ўзбекистон, 1999. – Б. 349-355.
10. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ асрга интилмоқда: Президент Ислам Каримовнинг Биринчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ўн тўртинчи сессиясидаги маърузаси. 1999 йил 14 апрель. – Т.: Ўзбекистон, 1999. – 48 б.
11. Каримов И.А. Озод ва обод ватан, эркин ва фаровон ҳаёт пировард мақсадимиз. – Т.: Ўзбекистон, 2000. – 526 б.
12. Каримов И.А. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. – Т. 10. –Т.: Ўзбекистон, 2002. – 429 б.
13. Каримов И.А. Биз танлаган йўл – демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. – Т. 11. – Т.: Ўзбекистон, 2003. – 318 б.
14. Каримов И.А. Ватанимизнинг тинчлиги ва хавфсизлиги ўз куч-қудратимизга, халқимизнинг ҳамжиҳатлиги ва букилмас иродасига боғлиқ. – Т.: Ўзбекистон, 2004. – 30 б.

15. Каримов И.А. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. – Т.: Ўзбекистон, 2005. – 158 б.
16. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: Маънавият, 2008. – 176 б.

I. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар

17. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2017.
18. «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг Қонуни (янги таҳрири) // Ўзбекистоннинг янги қонунлари, № 19. – Т.: Адолат, 1998.

III. Арнаўлы эдебиатлар

19. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Ал-Жомий ас-саҳиҳ (ишонарли тўплам): 4 жилдди. – Т.: Қомуслар бош таҳририяти, 1991-1999.
20. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Саҳиҳ ал-Бухорий: 2 жилдди. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008.
21. Авесто “Видевдат” китоби / М.М.Исҳоқов таржимаси. – Т.: ТошДШИ нашриёти. – 96 б.
22. Авесто “Яшт” китоби / М.Исҳоқов таржимаси. – Т.: Шарқ, 2001. – 124 б.
23. Аҳмедов Б. Тарихдан сабоқлар. – Т.: Ўқитувчи, 1994. – 432 б.
24. Аширов А. Ўзбек халқининг қадимий эътиқод ва маросимлари. – Т.: Алишер Навоий номли миллий кутубхона нашриёти, 2007. – 275 б.
25. Беруний Абу Райҳон. Қонуни Масъудий // Беруний А.Р. Танланган асарлар. V том. Биринчи китоб. – Т., 1973. – 590 б.
26. Беруний, Абу Райҳон. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар // Беруний А.Р. Танланган асарлар. I том. – Т., 1968. – 486 б.
27. Босворт К. Мусулмон сулолалари. Йилнома ва шажаралар бўйича маълумотнома. Изоҳлар билан таржимаси. – Т.: ФАН, 2007. – 270 б.
28. Диний экстремизм ва терроризмга қарши курашнинг маънавий-маърифий асослари: ўқув қўлланма / Масъул муҳаррир А.С.Очилдиев; – Т.: “Тошкент Ислам университети” нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2008. – Б. 246.
29. «Диншуносликнинг долзарб муаммолари» темадаги 1-илмий-амалий анжумани материаллари тўплами. – Т. «Тошкент Ислам университети» нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2009.
30. «Диншуносликнинг долзарб муаммолари» темадаги 2-илмий-амалий анжумани материаллари тўплами. – Т. «Тошкент Ислам университети» нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2010.

IV. Электрон таълим ресурслари

1. www.Ziyonet.uz
2. www.edu.uz
3. Infocom.uz электрон журналы: www.infocom.uz
4. www.nuuz.uz
5. www.bimm.uz